

Dr. Karolis JOVAIŠAS

Teisės instituto vyr. mokslo darbuotojas
Gedimino pr. 39/Ankštoji g. 1, Vilnius
Tel. 2101 676

ŽODŽIO LAISVĖ: PROBLEMOS IR PARADOKSAI

Šiame straipsnyje analizuojamas svarbus teisės į žodžio (saviraiškos) laisvę aspektas – nuomonių, įsitikinimų, pažiūrų reiškimo laisvė. Pamatiniai aptariamose teisės įgyvendinimo principai ir jos apribojimo pagrindai yra įtvirtinti tarptautiniuose žmogaus teisių dokumentuose ir nacionalinėje Konstitucijoje. Aptariamų principų ir pagrindų analizė negali būti vaisinga, jeigu ignoruojama ta, teisės į žodžio laisvę įgyvendinimo specifika, kurią lemia Lietuvos kultūra, tradicijos, tolerancijos lygis, geopolitinė padėtis, istorinė atmintis ir politinė valia. Atsižvelgiant į tai, straipsnyje nagrinėjamos būtinos žodžio laisvės sąlygos, valdžios kritikos laisvė, politinio žodžio laisvės vertė, šios laisvės ribos. Ypatingas dėmesys skiriamas analizei problemos, kokių visuomenės interesų neatitinkančių ir socialiai negatyvių nuomonių, pažiūrų ir įsitikinimų reiškimas yra toleruojamas, kokių – ne. Aptariamai taip pat ir neigiami disponavimo žodžio laisve padariniai, kurie yra neišvengiamas, šalutinis demokratinės visuomenės funkcionavimo rezultatas.

ĮVADAS

Amerikos vėliavos deginimas yra žodžio laisvės išraiška, todėl jokia valstija neturi teisės drausti savo piliečiams reikšti šiuo būdu savo įsitikinimus, – tokį sprendimą 1989 m. priėmė Jungtinių Valstijų Aukščiausiasis Teismas.

Šis Amerikoje nevienprasmiskai vertinamas sprendimas reiškia sunkiai išsprendžiamą dilemą: ar žodžio laisvė turi tik simbolines ribas ir jeigu taip, ar jos leidžia naikinti laisvės, o kartu ir žodžio laisvės simbolį? Ar praktiškai neribojama laisvė nėra savo pačios duobkasytė? Teismai, ginantys žmogaus teises ir laisves, yra toks pat amerikiečių simbolis, kaip ir jų vėliava, tačiau teismai nepripažįsta piliečių teisės viešai deginti jiems nepalankų sprendimą arba šaukimą atvykti į teismą. Jeigu Amerikos piliečiui tokia mintis šautų į galvą, ji, nors ir nesukeltų tokių padarinių kaip šūvis į galvą, tačiau beveik neišvengiamai garantuotų drakonišką bausmę už teismo negerbimą.

Vėliavos deginimas kelia pagrįstą klausimą ne tik dėl to, kokiais pagrindais remiantis gali būti teisėtai apribota žodžio laisvė, bet ir dėl to, kaip atskirti žodį nuo nusikalstamo veiksmo arba nuo kurstymo jį atlikti. Jeigu karinės operacijos metu vykdomas etninis valymas ir pasmerktieji išrikiuojami prie savo pačių iškastų broliškų kapų, tai karininkas, davęs kareiviams komandą „Ugnis“, įvykdo genocido aktą, o ne naudojasi žodžio laisve. Pavyzdys banalus? Sutinku, tačiau užtenka kiek pakeisti jo sąlygas ir jis nebus toks. Holmeso pateiktą pavyzdį, kai žiūrovų pilnoje teatro salėje kažkas, siekdamas sukelti paniką, sušunka „Gaisras!“, daugelis teisininkų vertina kaip argumentą prieš piktnaudžiavimą kalba. J. Rawls’as pagrįstai prieštarauja tokiai pozicijai, nes šis pavyzdys „gali būti panaudotas tik prieš tą požiūrį, kurio niekas negina, būtent, kad konstituciškai ginama bet kokia kalba, galbūt manant, kad kalbėjimas nėra veiksmas, ir kad tik veiksmas gali būti baudžiamas [5, P. 858].

Lietuvoje, skirtingai nuo Jungtinių Valstijų, tačiau analogiškai kaip ir daugelyje kitų pasaulio valstybių, vėliavos deginimas laikomas ne žodžio laisvės išraiška ir ne būdu reikšti savo įsitikinimus, bet nusikalstamu veikimu. Juo išniekinamas valstybės simbolis, viešai demonstruojama nepagarba konstitucinei santvarkai ir įžeidžiami šios valstybės piliečių garbės bei savigarbos ir jų priklausomybės bendruomenei jausmai. Skirtingas valstybės simbolių išniekinimo teisinis vertinimas yra ir teisinio reliatyvumo, skirtingo žodžio laisvės interpretavimo skirtingose visuomenėse klausimas.

ŽODŽIO LAISVĖS RIBOS

Nevaržomas naudojimasis pagrindinėmis teisėmis ir laisvėmis kelia kolizijos ir konflikto su kitų žmonių analogiškais ar kitomis teisėmis galimybę. Jeigu žmogus, laisvai interpretuodamas žodžio laisvę, adresuos necenzūrinę leksiką kitam asmeniui, tai pastarasis visai nebūtinai laikysis principo, kad jo kumščio judėjimo kryptį riboja kaimyno – šiuo atveju nepraustaburnio – nosies padėtis. Laisvių trintis, konkurencija ir kolizijos, yra nesutampančių, o neretai ir vienas kitą šalinančių žmonių interesų rezultatas. Paminėtos laisvės, neišskiriant ir žodžio laisvės, kaip potencialiai ir realiai konkurencingos, riboja tiek viena kitą, tiek pačios save. Didesne, nei įprasta laisve, žmogus galėtų naudotis tik tuomet, jeigu jis suteiktų didesnę laisvę ir kitiems, bet tai nėra įmanoma. Pavyzdžiui, jeigu seksualinės revoliucijos metu visuomenė toleruoja visišką lytinių santykių laisvę, tai dar nereiškia, kad aktyvus tokios laisvės šalininkas gali įgyvendinti ją be atodairos į partnerių, kuriuos jis pasirinko, seksualinio apsisprendimo laisvę.

Žodžio laisvė, kaip ir bet kuri kita laisvė, gali būti ribojama dėl dviejų priežasčių – siekiant išsaugoti kitas pamatines teises ir laisves arba apginti viešąjį interesą¹. Viešasis interesas – plati ir paprastai nekritiškai vartojama sąvoka, tėra tik tuščias kevalas, forma, kuriai priklausomai nuo vertintojo pozicijos ir konkrečios situacijos, gali būti suteiktas visiškai skirtingas turinys. Objektivių sunkumų rezultatas – atmetimo sindromas. Neatsitiktinai vienas įtakingiausių amerikiečių politinės filosofijos atstovų J. Rawls'as neigia galimybę apriboti pamatinę laisvę „viešojo gėrio ar perfekcionistinių vertybių gynimo sumetimais“² [5, P. 315].

Žodis eina prieš veiksma, tačiau visai nebūtinai pavojingas tik tuomet, kai yra greičiau veiksmas negu žodis (kaip situacijose su komanda „Ugnis“ ir šūksniu „Gaisras“). Svarbu ne tai, ar viešojo intereso apsauga pateisina kiekvieno, tokio intereso neatitinkančio, žalingo žodžio draudimą, svarbu ar ji pateisina leistinos žalos ribas peržengiančio žodžio draudimą. Socialiai pozityviomis bei nežalingomis laikomas kalbas toleruoja ir bausmės už jokia forma neišreikštas mintis ir įsitikinimus nepripažįsta ir autoritariniai bei totalitariniai režimai. Jeigu „brandaus socializmo“ režimą palygintume su gigantiška transporto priemone, perkeliančia mus į *šviesų rytojų*, būtume priversti pripažinti, kad mums nebuvo draudžiama kritikuoti tam tikrus šios priemonės trūkumus (pvz., kietas sėdynes, ankštas, blogai ventiliuojamas patalpas), bet jokių būdu ne tokio transporto variklio ar važiuoklės konstrukciją, pasirinktą kursą ir įgulos kompetenciją.

¹ Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaigos konvencija numato, kad teisė į saviraiškos laisvę, suprantama kaip laisvė turėti savo nuomonę, gauti bei skleisti informaciją ir idėjas, gali būti apribota laikantis įstatymo nustatytų formalumų, sąlygų ir sankcijų, „kurios demokratinėje visuomenėje yra būtinos dėl valstybės saugumo, teritorinio vientisumo ir visuomenės apsaugos, siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, apsaugoti žmonių sveikatą ar moralę, taip pat kitų asmenų teises, užkirsti kelią išlaptintos informacijos atskleidimui arba užtikrinti teisminės valdžios autoritetą ir bešališkumą“ [1, 10 str. 2 d.]. Lietuvos Konstitucijos 25 straipsnio 3 dalis nustato, kad „laisvė reikšti įsitikinimus <...> negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ir ginti konstitucinei santvarkai“ [2]. Cituotose normose įvardyti objektai, kurių gynimas ir apsauga yra pagrindas apriboti teisę į žodžio laisvę, ir gali būti laikoma viešuoju interesu (gėriu), tačiau klausimas, kokio pobūdžio ir turinio reiškia nuomonė, pažiūros ir įsitikinimai gali kelti realią grėsmę šioms objektams yra atviros diskusijos dalykas.

² Bendriausia prasme neanalizuojant subtilybių ir niuansų, kurie gali būti atskiro aptarimo objektas, sąvoka „viešasis gėris“ yra sąvokos „viešasis interesas“, o „perfekcionistinės vertybės“ – sąvokos „pamatinės vertybės“ atitiktis.

Demokratinėje visuomenėje politinės kalbos, kuriomis reiškia griežta politinių institucijų kritika, labai lengvai gali pasirodyti pavojingos visuomenės interesams, jeigu mes uzurpuotume teisę spręsti, kas naudinga ar kenksminga bendrajai naudai. Griežta, aštri, netgi pavojingai balansuojanti ties riba, skiriančia padorumą nuo nešvankumo, tačiau jos neperžengianti socialinės politikos, politinių institucijų ir politikų kritika yra pateisinama. Tačiau, jeigu tokia kritika siekiama ne konstruktyvių tikslų (pvz., diagnozuoti politinės onkologijos pūlinį), bet išimtinai įgelti, paniekinti ar pažeminti politikus arba veidmainingai dangstantis viešaisiais interesais pateisinti intervenciją į privatų viešųjų asmenų gyvenimą, išviešinti šio gyvenimo detales, tokia intervencija negali būti pateisinama tais viešaisiais interesais, kuriais ji yra maskuojama.

Žodžio turinį ribojančios taisyklės skiriasi nuo žodžio raiškos (pvz., polemikos) tvarką reglamentuojančių taisyklių. Laisvės nėra ribojamos, kai jos reguliuojamos tam tikromis taisyklėmis, kurios laiduoja galimybę jomis tinkamai naudotis. Žodžio laisvė negali būti įgyvendinta, o diskusijos konstruktyvios, jeigu nėra bendrai pripažįstamų argumentacijos ar diskusijų tvarkos ir taisyklių. Įsitikinimai ar nuomonės turi būti reiškiama etiška ir korektiškai, o jeigu to išliepsnojus karštomis diskusijoms, arba pasikeičiant kandžiomis ir šmaikščiomis replikomis nepavyksta, tai bent neperžengiant elementaraus padorumo ribų. Diskusijų turinys nėra ribojamas, išskyrus dorovines nuostatas įžeidžiančias kalbas arba raginimus pakeisti demokratiškai išrinktą valdžią prievarta ir smurtu, taip pat agresijos, neapykantos, ksenofobijos propagavimą³. Tačiau ir toks draudimas, kaip neigimas, nėra informatyvus pozityvia, teigiama prasme. Šia prasme aštrios ir socialiai pozityviomis nelaikomos kalbos, nuomonės, pažiūros ir įsitikinimai toleruojamos kad ir kokios nemalonus jos mums neatrodytų. Griežtai kalbant toleruojamas ne turinys to, kas mums nemalonu, bet teisė jį išreikšti. Jeigu laikysimės priešingos nuomonės ir pripažinsime teisę reikšti tokias nuomones ir įsitikinimus, kurie atitinka viešąjį interesą (gėrį) arba visuotinai pripažįstamas vertybes, iš karto pakviptų priežiūra ir cenzūra.

Žodžio laisvė yra ir garantuojama, ir ribojama. Apribojimų paskirtis – išsaugoti saviraiškos laisvę. Jos apribojimai pateisina savo paskirtį, jeigu jie yra

³ Tai nėra išsamus ir baigtinis temų, susijusių su žodžio laisvės apribojimu, sąrašas, nes įstatymai draudžia kritikuoti neįsiteisėjusius teismo sprendimus, skelbti, taigi ir savo reiškiama nuomonę pagrįsti tokią informaciją, kurios turinys yra valstybinė, komercinė ar profesinė paslaptis, be asmens sutikimo išviešinti jo privataus gyvenimo detales ir pan.

neišvengiamai būtini, pakankamai veiksmingi ir kartu nekelia pavojaus šiai laisvei, nes prioritetas paprastai teiktinas laisvių įtvirtinimui ir teigimui, o ne jų neigimui. Tačiau tolerancija nėra išimtis iš taisyklės, kad saikas reikalingas visame kame. Tolerancija tokių pažiūrų, kurios yra griaunamosios, destruktivos ir netoleruoja kitų nuomonių ir įsitikinimų, kelia neišvengiamą pavojų laisvai visuomenės dvasiai. Neribota tolerancija, kaip ir dosnumas, sunaikina pati save. Tolerancijos ribų, tam tikros amplitudės, apibrėžiančios didžiausią leistiną nukrypimą nuo „normalios“ laikoma padėties, paieška sudėtingas dalykas. Jeigu įstatymas apibrėžia žodžio laisvę siauriau negu reikalauja teisingumas arba numato daugiau šios laisvės apribojimo pagrindų, negu neišvengiamai būtina, tvirtą teisę į žodžio laisvę pagrindą pakeičia nepatvarūs protezai, o mūsų laisvė viešai naudotis proto galiomis nepagrįstai suvaržoma. Jeigu įstatymas žodžio laisvę apibrėžia plačiau, negu reikalauja teisingumas arba nenumato pagrindų, kuriais remiantis ji gali būti apribota, visuomenė ir piliečiai, kuriems gresia didesnė nei įprastinė politinės, ekonominės, socialinės ir moralinės žalos tikimybė, rizikuoja tapti žodžio laisvės įkaitais⁴.

Teisė laisvai reikšti savo nuomonę, įsitikinimus ir pažiūras turi prasmę tuomet, kai analogiška teisė suteikiama ir kitiems, o tai įmanoma atsiribojant nuo pykčio, pažeminimo ir savo valios kitiems primetimo. Voltero sentencija *aš nesutinku su tuo, ką tu sakai, bet pripažįstu tavo teisę tai sakyti*, išreiškia idėją, kad bendravimas sociume grindžiamas tolerancijos dvasia, pakantumumu nepriimtiniams pažiūroms ir įsitikinimams. Pasak Kristaus, mes turime vadovautis ne priesaku: *mylėk savo artimą ir nekęsk savo priešą*, nes ir muitininkams nesvetimas jausmas mylėti tik tuos, kurie juos myli, bet priesaku: *mylėkite savo priešus ir melskitės už savo persekiotojus* [Mt 5.38-6.6]. Šis priesakas, kurio panašu ir pats Kristus ne visiškai nuosekliai laikėsi, vis dėlto yra labai iškalingas ir informatyvus, nes kokia prasmė aptarti žodžio laisvę, jeigu pritardami bendraminčiams, mes netoleruotume to, kas kertasi su mūsų įsitikinimais, žeidžia mūsų jausmus ir dorovines nuostatas. Ar kitaip nesielgė ne tik Kristaus minimi muitininkai, bet ir bolševikai, kurie, tiesa, būtinumą be-

⁴ Griežtai kalbant, svarbu ne įstatymas, ir netgi ne Konstitucija, nes jos tekstas tiek demokratinėje, tiek ir totalitarinėje valstybėje gali būti visiškai identiškas. Svarbu konstitucinė sistema, užtikrinanti Konstitucijos principų ir nuostatų realų įgyvendinimą, svarbus adekvatus ir teisingas įstatymų interpretavimas ir taikymas.

sąlygiškai laikytis partinės ideologijos ir su ja susijusių ritualų privedė iki absurdo?⁵.

ŽODŽIO LAISVĖS SĄLYGOS

Žodžio laisvė, tarsi kultūrinė rožė, nors turi ne tik gražų žiedą, bet ir aštrius spyglius, yra lepi gėlė. Šia laisve galima naudotis tik esant ganėtinai palankioms sąlygoms, nes visuomenei kilusi didelė grėsmė (pvz., dėl karo, teroro aktų, riaušių ar pogromų) yra pagrindas iš dalies suspenduoti naudojimąsi šia teise. Teisę laisvai reikšti nuomonę, pažiūras ir įsitikinimus lemia ne tik būtinos ir pakankamos socialinės sąlygos – visuomenės poreikiai ir interesai naudotis šiomis laisvėmis, kultūra, tradicijos, tam tikras tolerancijos lygis, bet ir politinė valia, kuri leidžia veiksmingai įtvirtinti šias teises ir jomis naudotis.

Svarbus žodžio laisvės elementas – informacijos priemonių nuosavybės formų įvairovė ir šių priemonių tinklo infrastruktūra. Socializmo sąlygomis, esant vadinamajai visaliaudinei priemonių nuosavybei, valstybė žodžio laisvę slopina ir kaip cenzorius, ir kaip natūralus žiniasklaidos priemonių monopolininkas, skelbiantis griežtą *veto* neparankiam žodžiui. Privati nuosavybė – tai materialus žmogaus laisvės, nepriklausomybės ir savigarbos pagrindas, taip pat ir laisvo žodžio sklaidos būtina sąlyga.

Demokratinėje visuomenėje propaguojamų gyvenimo būdų, pažiūrų, įsitikinimų ir jų raiškos priemonių įvairovė yra natūrali būseną, kuri įmanoma esant tam tikram tolerancijos lygiui. Mūsų pažiūros ir įsitikinimai atspindi mūsų požiūrį į valdžią, teisingumą, šeimą, pinigus, gyvenimo, darbo ir buitines sąlygas, laisvalaikį, malonumus ir kitas vertybes, kurias mes įvardijame savo siekiais, tikslais bei ištikimybės ryšiais. Žmogiškosios įvairovės nauda yra svarbus laisvos visuomenės privalumas ir jos raidos bei plėtros stimulus. Saviraiškos laisvė turi ir šalutinių padarinių – mes priversti toleruoti ir tai, kas žalinga visuomenei, atskiriems jos nariams ir sukelia neigiamas emocijas. Tai neišvengiama kaina, kurią reikia mokėti už pakantumą kitaip mąstantiems.

⁵ A. Solženicynas aprašo atvejį, kai viename mitinge, po Staliną šlovinančios kalbos, visa salė atsistojo ir prapliupo aplodismentų audra, kuri tęsėsi ir tęsėsi, kol žmonėms įskaudo delnai, pavargo kojos, o širdininkams pradėjo trūkti oro. Tačiau nei vienas asmuo, negavęs aiškiai išreikšto signalo, nesiryžo pirmas nutraukti tą bakchanaliją, kol ji pavirto sveikatą ir nervus sekinančiu maratonu. Pagaliau stambios gamyklos, kurioje ir vyko mitingas, direktorius, nesulaukęs išganingo čekistų signalo, pirmas ryžosi nutraukti šią beprotystės akciją, liovėsis ploti. Visa salė su palengvėjimu atsikvėpė ir aplodismentų škvapas baigėsi akimirksniu. Rytojaus dieną gamyklos direktorius buvo suimtas.

Kartu mes skiriame toleranciją reikšti nuomones ar įsitikinimus nuo jų turinio tolerancijos. Ar mes toleruojame atsivertėlius, kurie keičia pažiūras kaip pirštines ne dėl skausmingo ir ilgo mąstymo, refleksijos ar įsitikinimų evoliucijos, o konjunktūros sumetimais – siekdami įtakos, postų ir priėjimo prie valdžios lovio? Sąžinės laisvė – tai ir teisė klysti, tačiau ar tai būtinai reiškia, kad žmogus, neigdamas savo klaidas, turi neginčijamą teisę smerkti smerkiančiuosius? Mes klystame, mokomės iš savo klaidų, klausomės netikrų pranašų ir apsišaukėlių, veidmainių, niekšų, fariziejų, ir chameleonų ir klausiamo savęs, ar turime toleruoti tai, kas žeidžia mūsų protą, savigarbą ir jausmus. To mes netoleruojame, tačiau toleruojame tokią padėtį, kuri leidžia koegzistuoti nuomonių bei įsitikinimų įvairovei ir susitaikome su šalutiniais tokios tolerancijos padariniais.

Žodžio laisvei įgyvendinti reikia bendrijų, politinių partijų ir asociacijų laisvės, nes jeigu nesame laisvi burtis su bendraminčiais arba panašių pažiūrų, įsitikinimų žmonėmis, negalime realiai įgyvendinti saviraiškos laisvės. Laisvė burtis į asociacijas neatskiriama nuo laisvės nesiburti į jas. Laisvos visuomenės laisvas žmogus ko gero net nesuprastų klausimo apie prievartinę narystę arba priklausymą asociacijai, bet žmogus, slegiamas totalitarinės visuomenės prigimtinės nuodėmės, dar neseniai laikė visiškai natūralia tokią padėtį, kai jis praktiškai buvo priverstinai lenkiamas burtis į partijas (asociacijas). Prievartinė narystė suprantama ne ta prasme, kad žmogus verčiamas priklausyti konkrečiai partijai ar organizacijai, o ta, kad, nepriklausydamas jai, iš esmės apriboja galimybes kilti karjeros laiptais, siekti tam tikrų pareigų, išvykti už „kordono“ ir pan. Skirtingai nuo teisės į seksualinio apsisprendimo laisvę, kuri preziuruoja slaptumą ir autonomiją, teisė į žodžio laisvę reiškia ir teisę į viešumą, teisę kalbėti individualiais požymiais neapibrėžtam klausytojų (žiūrovų) skaičiui. Realus šios laisvės įgyvendinimas yra glaudžiai susijęs su susirinkimų, mitingų, demonstracijų, kitų masinių renginių laisve.

Žmonės gali realizuoti savo gebėjimus ir tenkinti savo poreikius tik visuomenėje. Kaip visavertis šios visuomenės narys, žmogus gali aktyviai įgyvendinti savo gebėjimus tik bendraudamas su kitais, panaudodamas svarbią šio komunikavimo instrumentą – žodį. Saviraiškos laisvė leidžia suvokti savo gyvenimo būdą, įgyvendinti pilnakraujį ir visavertį naudojimąsi savo intelektinėmis ir moralinėmis galiomis, perimti ir tęsti tokias tradicijas ir papročius, kurie atitinka mūsų įsitikinimus ir jausmus. Brandžioje visuomenėje gyvenantys žmonės paprastai net nesusimąsto apie tokį tęstinumą ir perimamumą, ko negalima pasakyti apie politinių kataklizmų ir revoliucijų laikotarpiu gyvenančius žmones,

kurie labai skausmingai išgyvena vertybių kaitą. Neatsitiktinai perėjimas iš socializmo į kapitalizmą, iš vergovės į laisvę buvo ne vyšnios žydėjimą primenanti šventė, o nepaprastai skausmingas procesas, lydimas nusivylimo, depresijos, alkoholio ir destrukcijos – susinaikinimo (savižudybių) bangos. Galimybė išreikšti savo nuomones, pažiūras ir įsitikinimus teikia socialinio solidarumo, pagarbos ir savigarbos bei mūsų pačių vertės pojūtį ir skatina bei palaiko orumą. Jeigu neturime orumo – savigarbos jausmo ar jį prarandame, mes nesiekiamo ir savireguliacijos, bendravimo, netenkame stimulo keistis nuomonėmis, įsitikinimais, diskutuoti. Mes, nors esame savimylūs ir egoistai, linkę sureikšminti savo asmenybę ir patys tenkiname savo vertės pojūtį, vis dėlto šis pojūtis ir pasitikėjimas savimi labai priklauso ir nuo kitų požiūrio į mus, mums teikiamos pagarbos.

ŽODŽIO LAISVĖS VERTĖ

Formali žmonių lygybė ir reali jų ekonominė bei socialinė nelygybė, kelia svarbią problemą, ar žmonės realiai gali įgyvendinti skelbiamas lygias galimybes naudotis žodžio laisve. Žmonės, disponuojantys visuomenės informavimo priemonėmis, didesne įtaka ar didesniais turtais, turi didesnes galimybes formuoti nuomonę, išreiškiančią tam tikrų visuomenėje dominuojančių socialinių grupių interesus ir pateikti ją, kaip visos visuomenės interesus ir lūkesčius išreiškiančią poziciją. Demokratinėje visuomenėje pavojų greičiau kelia ne žodžio laisvės ribojimas, tačiau iliuzija, kad visuomenės informavimo priemonėse pateikiamas platus nuomonių, pažiūrų ir įsitikinimų spektras.

Viena iš priemonių išlaikyti politinių laisvių lygybę – tai pastangos išlaikyti politinių partijų materialinę ir ideologinę nepriklausomybę. Tokia nepriklausomybė nuo privačios ekonominės galios ir nuo valdžios kontrolės bei biurokratijos yra nelengvas uždavinys, nes partijų finansavimo šaltinis yra ekonominės galios centrai ir pati valstybė. Politinio žodžio laisvė gali būti įgyvendinta, jeigu ji turi svarų materialinį ir finansinį pagrindą. Lygios arba bent apylygės politinių laisvių garantijos – tai instrumentas, neleidžiantis tiems, kurie disponuoja dideliais finansiniais ir materialiniais ištekliais išstumti iš politinio proceso blogesnėje ar blogiausioje padėtyje esančius jo dalyvius. Piniginės lėšos, kuriomis disponuoja partijos ir kurios leidžia partijoms rinkos ekonomikos sąlygomis pateikti visuomenei savo politinę programą, išreikšti savo tikslus ir ketinimus, neturi būti naudojamos taip, kad vieniems politinio proceso dalyviams suteiktų milžinišką pranašumą prieš kitus. Blogiausioje padėtyje esančios ir tam tikrų

socialinių sluoksnių piliečių interesams atstovaujančios politinės partijos turi turėti galimybę pateikti save ir išreikšti politinę platformą. Realių politinės laisvės ir minties laisvės įgyvendinimą gali užtikrinti toks atstovaujamosios demokratijos režimas, kuris garantuoja politinio žodžio, spaudos, diskusijų ir susirinkimų laisvę ir leidžia partijoms užtikrinti idėjų, programinių nuostatų ir pasaulėžiūros išraiškos laisvę.

Politinės laisvės reglamentavimas yra grindžiamas lygybės principu, nustatant partijoms finansavimo šaltinius ir tvarką, viešųjų tribūnų prieinamumo vietą ir laiką, naudojimąsi žiniasklaidos teikiamomis galimybėmis išdėstyti savo poziciją ir pan. Lietuvoje apylygio politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo užtikrinimo pagrindinis instrumentas yra valstybės biudžeto dotacijos ir politinės kampanijos dalies išlaidų kompensavimas, taip pat aukų, kurias gali gauti politinės partijos politinis kampanijos laikotarpiu, dydžio apribojimas. Nors fizinių ir juridinių asmenų aukos, siekiant užtikrinti apylygi politinių partijų finansavimą, ir išvengti situacijos, kai finansiniai donoriai, suteikę dosnias finansines injekcijas, gali daryti įtaką valstybės politiniam gyvenimui, Lietuvoje yra ribojamas įstatymu, toks ribojimas nesunkiai apeinamas. Tai ir skirtingo svorio reklaminės bei partijos įvaizdžio formavimo bei pateikimo visuomenei kampanijos, kurias sunku kontroliuoti, nes išleistos lėšos laikomos komercine paslaptimi ir išūlus elektorato papirkinėjimas, rengiant nedomingas vaišes ar įteikiant dovanėles, suvenyrus, tiek ir naudojimąsi tarnybine padėtimi valstybės biudžeto sąskaita formuojant „gero“ politiko, besirūpinančio savo rajono socialine infrastruktūra, įvaizdis ir pan.

Politinio žodžio laisvės apylygės vertės trapus balansas gali būti pažeistas, kai partijos beatodairiškai siekia privilegijų arba lengvatų, (pvz., reikalauja teisės nevaržomai skleisti savo politines pažiūras valstybės sąskaita arba skirti šiems tikslams žymiai didesnę finansavimą). Geras partijų apetitas nėra geras ženklas visuomenei. Analogiškų privilegijų ar lengvatų suteikimas kitoms partijoms, panašiai kaip ir gerokas algų, pensijų ar socialinių išmokų padidinimas esant tam pačiam prekių ir paslaugų kiekiui rinkoje, tik sukeltų infliaciją – šiuo atveju politinio žodžio laisvės infliaciją ir sukiršintų visuomenę.

ŽODŽIO LAISVĖS KAŠTAI

Odisėjas, norėdamas pasiklausyti nuostabių sirenų balsų ir kartu išvengti jų pinklių, įsakė įgulai užsikimšti ausis, o save, kad negalėtų atiduoti pražūtingų komandų, užkimšta burna pririšti prie laivo stiebo. Skirtingai nei Odisėjas,

mes dažnai nesuvokiame saldžiabalsių choro keliamo pavojaus, ir patenkame į pinkles tų su žodžio laisve susijusių mitų, kurie ir sukuriama piktam panaudojant žodžio laisvę.

Žodžio laisvė – didelė ir akivaizdi vertybė, tačiau egzaltuoti jos vertinimai, greičiau tinkantys muilo operai ar vedybų aferistui, neturėtų būti kliūtis mums ignoruoti tuos pavojus, kuriuos neišvengiamai kelia ši laisvė. Ji yra ne tik demokratinės visuomenės normalaus funkcionavimo sąlyga, bet ir paklausi šios visuomenės prekė. Žodis tampa preke tuomet, kai siekiant patenkinti politinius ar ekonominius tam tikrų socialinių grupių interesus, dozuotai, kryptingai ir selektyviai reiškiami tam tikri įsitikinimai, nuomonės ar pažiūros, o visuomenės informavimo priemonės naudojamos kaip visuomenės apkvailinimo bei atitinkamo psichologinio apdoravimo priemonės. Užsakomieji straipsniai, kryptingai įgyvendinamos kampanijos žiniasklaidoje siekiant nepagrįstai pažeminti, diskredituoti arba priešingai išaukštinti, nesvarbu ką – žmogų, idėją, prekę, produktą ar paslaugas – tai įprasta praktika, paverčianti žodžio laisvę prostitute, kurios paslaugos parduodamos aukcione. Tačiau ne ta prostitute, kuri teikia klientui seksualines paslaugas, o ta, kuri apsvaiginus jį klofelinu, ištuština kišenes ar apvagia butą. Kai siekiant egoistinių grupinių ar grynai merkantilinių interesų, pateikiama atitinkamai preparuota, selektyviai atrinkta ir tendencingai reiškiamą nuomonę, žodis tampa ne tik spekuliacijų ir manipuliacijos objektu. Piktnaudžiavimas žodžio laisve suteikia galimybių apeiti kai kuriuos draudimus ir apribojimus, psichologiškai apdoroti visuomenę ir atitinkamai apdorotą, preparuotą ir farširuotą nuomonę, pateikti kaip tiesą paskutinėje instancijoje.

Išskirtinė, įstatymu specifiskai reglamentuojama žodžio laisvės atmaina, yra reklama, kuria manipuluojama itin išradingai, nepaisant visų apribojimų ir draudimų. Skirtingai nuo reiškiamos nuomonės, reklamai yra nustatyti apribojimai, susiję su jos turiniu. Rinkos ekonomika pateisina save, kai rinka yra konkurencinga ir veiksminga, o vartotojai saugūs ir laisvi rinktis, todėl jie turi būti gerai informuoti apie prekių ir paslaugų kainą, sudėtį ir savybes. Netiksliai ar klaidinanti reklama draudžiama, o vartotojų interesus saugantys įstatymai nustato reikalavimą, kad informacija apie prekes, produktus ir paslaugas būtų teisinga, išsami, tiksli ir aiški, atskleistų kenksmingas ar potencialiai pavojingas produktų savybes (pvz., šalutinius, neigiamus vaistų ir medicinines paskirties produktų padarinius).

Vartotojams ir visuomenei, kaip visumai vartotojų, grėsmę kelia ne tik informacijos apie kenksmingas ir pavojingas produktų savybes nepateikimas, bet

ir pateikimas nepagrįstai sureikšmintos ir nepatikimos informacijos dėl tariamai kenksmingų bei pavojingų produktų. Tipiškas pavyzdys – nepaprastai išpūstas paukščių gripo epidemijos eskalavimas, iš esmės peržengęs pavojingą ribą, skiriančią isteriją nuo realaus ir blaiviai įvertinto pavojaus. Ši isterija neabejotinai buvo naudinga galingoms tarptautinėms farmacijos kompanijoms, o nepriklausomų ir autoritetinių ekspertų nuomonė dėl dirbtinai sukurtos tokios grėsmės eskalavimo, nebuvo išgirsta ne tik dėl efektyvios propagandos, bet ir dėl natūralios žmonių baimės ir jos sužadintos masinės psichozės.

Išskyrus melagingą skambinimą pavojaus varpais, žodžio laisve piktnaudžiaujama ir tuomet, kai reklama vaistams ar medicininės paskirties produktams suteikia tokias savybes, kokių jie neturi ir iš principo negali turėti, kartu nutylėdama apie potencialiai kenksmingą ir pavojingą šių vaistų ar produktų poveikį sveikatai. Būtent apie potencialių, nes farmacijos įmonės, taupydamos lėšas būtiniams tyrimams, ir siekdamos užkariauti rinką naujais, veiksmingais vaistais ar preparatais, pateikia juos vartotojams, neatlikusios būtino, nuodugnaus ir pakankamo testavimo. Gamintojų įkaitais vartotojus pavertusios reklaminės kampanijos yra šalutiniai ir sunkiai išvengiami rinkos ekonomikos kaštai. Jie yra ir visokio plauko aferistų reklamuojami nepaprastai veiksmingi lieknėjimo preparatai, kurie, jeigu tikėti tuo, kas apie juos sakoma, beformę moterį topmodeliu gali paversti lengviau, nei Kristus prisilietimu išgydyti raupsuotąjį, paralyžiuotąjį ar neregį. Sukčiai ir aferistai klesti, eksploatuodami dorų, gal ir nelaimingų, stebuklo trokštančių žmonių norus, siekius ar silpnybes, ir daro tai nebaudžiamai piktnaudžiaudami žodžio laisve.

Žmogui vertingi produktai nėra tik faktas – žmonės turi ir idėjų apie vertingus produktus. Šios idėjos skleidžiamos, kryptingai ir metodiškai formuojant reikiamą žmonių nuomonę ir poreikius. Yra firmų, kurių finansinės galimybės leidžia nupirkti užsakomuosius straipsnius ir apmokėti reklaminę kampaniją dėl žmogaus organizmui nepaprastai vertingų (suprantama, naujai ištirtų ir anksčiau nežinomų) produktų savybių. Yra firmų, kurioms tokia kampanija ne pagal kišenę ir, pagaliau, žmogaus galimybės priimti bei apdoroti naują informaciją nėra neribotos. Jeigu negalima išgyvendinti akivaizdžių ir gan primityvių piktnaudžiavimo žodžio laisve atvejų, tai subtilesni ir stropiai užmaskuoti tokie atvejai yra mūsų duona kasdienė. Kai mes skaitome straipsnius apie neva patikimose laboratorijose nustatytas gerąsias produktų (pvz., kavos, šokolado) savybes, mes liekame nežinioje, ar šie straipsniai nėra užsakomieji ir ar tokių tyrimų rezultatai išties turi ką nors bendro su tikrove, o jeigu ir

taip, ką jie nutyli ar nepasako, nors turėtų pasakyti. Reklamos principai universalūs, žmonėms jie taikomi taip pat, kaip ir prekėms, produktams ar paslaugoms. Rinkiminės kampanijos metu kandidatas į bendruomenei ar Tautai atstovaujimą instituciją dažnai reklamuojami kaip kačių maistas, viagra ar higieniniai paketai. Nors tokiais atvejais žeminamas ir kandidatas, ir rinkėjas, primityvus, šlykštus ir akivaizdus melas įrodo savo veiksmingumą, o žodžio laisvė virsta laisve mulkinti žmones. Žodžio laisvė – ne tik teisės, bet ir psichologijos problema. Tai, ką žmonės kalba apie savo veiklos tikslus ir jų motyvus (pvz., siekį tarnauti žmonėms) faktiškai yra iliuzinė fikcija, nes kalbą politikai laiko priemone nuslėpti tikrąsias savo mintis. Tikrųjų socialinių ir politinių procesų, politikų veiklos tikslų suvokimas yra neįmanomas, jeigu žmonės tiki tuo, kuo nori tikėti, kas atitinka jų interesus ir poreikius, patenkina siekius ir lūkesčius.

Laisva reiškiamų pažiūrų, nuomonių ir įsitikinimų konkurencija, skirtingai nei prekių ar paslaugų konkurencija, kuri skatina geresnės kokybės prekių ir paslaugų teikimą už mažesnę kainą, neturi objektyvių kriterijų, kuriais remiantis galima pasverti konkuruojančių pažiūrų, nuomonių ir įsitikinimų reikšmę bei svarbą. Politikų siūlomi konkrečios problemos sprendimai paprastai yra sudėtingi ir prieštaringi, juos sunku deramai įvertinti ir pasverti. Net jeigu žmonės sutaria dėl konkrečios problemos sprendimo būdų ir priemonių, jie nesutaria dėl jų prioriteto, „svorio“ ir santykinės svarbos. Neatsitiktinai žmonės teikia prioritetą tam tikrai nuomonei, nesuvokdami, kad ne jie renka nuomonę, o nuomonė pasirenka juos⁶. Pasirenka kaip užprogramuotas aukas – adresatus, kuriems ir skirta ši nuomonė. Politikų vizijos, o neretai ir atviras neišrankaus elektorato kvailinimas šleikiškiais saldžiais pažadais, turi vieną svarbią savybę, garantuojančią šių pažadų konkurencingumą. Nuomonių, pažiūrų ar idėjų, atitinkančių žmonių siekius ir lūkesčius egzistavimas, jokia prasme nepadaro jų teisingomis. Gyvenime vertinama ne tiesa, o tai, kas pripažįstama tiesa. Gero gyvenimo, pozityvių permainų troškimas yra natūralus, todėl populistų kalbos

⁶ Jau Makiavelis atskleidė tą dėsningumą, kad protu neapdovanotam valdovui neįmanoma gerai patarti, nes jis „priverstas tartis su keliais patarėjais, neįstengia pats suderinti prieštarų nuomonių; be to, kiekvienas patarėjas žiūrės savo naudos, todėl valdovas nesugebės jų perprasti ir sudrausti <...> todėl <...> geri patarimai nesvarbu kieno jie duoti – priklauso nuo valdovo išminties, o ne valdovo išmintis nuo gerų patarimų [8, P. 93]. Valdovas, nors ir neapdovanotas išmintimi negalėjo būti bent jau ne žemesnio nei vidutinio intelekto žmogus, kitaip jis nebūtų sugebėjęs būti valdovu. Jeigu tokia prielaida teisinga, o civilizacijos paveldas, sukrečiantis šiuolaikinio žmogaus vaizduotę rodo, kad ji teisinga, mes atsiduriame valdovo, kuris nėra iškilus proto bokštas, situacijoje.

krinta į reikiamai patręštą, godžiai palaimos laukiančią dirvą. Pažadų išsipildymas, sutvirtintas koku nors priesaku, pavyzdžiui, *garbės žodžiu*, garantuojamas priklausomai nuo tikėjimo – lūkesčiai išsipildys, jeigu tikėsi. Tikėjimas pranašais, nesvarbu tikrais ar tariamais – mums išsigelbėjimas, vadinasi, tikėjimas yra teisingas. Tikintysis, nesvarbu kokią religiją jis išpažįsta – krikščioniškąją ar pasaulietinę, yra puikiai apsaugotas nuo neurotinių susirgimų, nes pasak S. Freudo, „universalios neurozės įsisavinimas atpalaiduoja jį nuo būtinumo susikurti asmeninę neurozę“ [8, P. 173].

Politikai nesibaimina galimo (ir dažniausiai ateityje neišvengiamo) demaskavimo, nes tuomet, kai žarstomi pažadais, jų pagrįstumo kaip ir pomirtinio gyvenimo negalima nei įrodyti, nei paneigti. Loginio įrodinėjimo prasme paneigti akivaizdžiai beprasmiškus pažadus nesunku, tačiau logika negali įveikti psichologinio barjero, jeigu tokie pažadai atitinka žmonių vertybines orientacijas ir lūkesčius. Poveikį, įtaigą daro ne pagrįstų, logiškai nuoseklių argumentų grandinė, bet ryškūs vaizdiniai, įkūnijantys iracionalius auditorijos jausmus. Visiškai nesvarbu, ar tai pusiau aklas baimės ar neapykantos jausmas, geresnio gyvenimo iliuzija ar tikėjimas charizmatinio lyderio pranašystėmis. Tiesa, skirtingai nuo pomirtinio gyvenimo, kuris iki šiol buvo nepavaldu jokiai kontrolei bei auditui, ir, matyt, bent apžvelgiamoje ateityje išliks toks, pažadų išpildymo auditą ne tik galima atlikti, jis yra nuolat atliekamas. Tačiau laikas pažadus nurašo taip pat lengvai, kaip ir karas skolas, o jeigu ir ne, rinkėjų pasirinkimas yra apribotas optimizmo nekeliančia alternatyva – tarp blogo ir blogesnio.

Kyla natūralus ir adekvatus tokiai neadekvačiai situacijai klausimas: koku būdu demokratinėje visuomenėje, kurioje vyrauja žodžio laisvės, reiškiamų nuomonių ir įsitikinimų konkurencija, pastoviai gali dominuoti tie, kurių vartojamos leksikos paskirtis yra nuslėpti tikruosius jų tikslus ir interesus? Išvada viena ir nepaguodžianti: žodžio laisvė ir laisvas keitimasis nuomonėmis bei idėjų konkurencija anaiptol nėra jokia panacėja nuo piktnaudžiavimo žodžio laisve. Skirtingi skirtingų žmonių interesai ir lūkesčiai, iš esmės reiškia tai, kad romėnų principas *skaldyk ir valdyk* šiuolaikinėje, struktūrizuotoje visuomenėje transformuojasi į principą: *valdyk suskaldytus*. Suskaldytus galima valdyti be didesnių skrupulų. Sentencija *negalima visą laiką kvailinti visų žmonių*, nors ir teisinga, bet visiškai nevaisinga. Griežtai kalbant, to visai nereikia daryti, nes pakanka apkvailinti tą elektorato dalį, kuri, siekdama momentinės naudos, perduoda savo balsus už tuščiavidurius pažadus. Jeigu po to mes dar stebimės, kad Esavas pardavė Jokūbui pirmagimystės teisę už dubenėlį lęšių sriubos, o Šiaurės Ame-

rikos indėnai – olandų kolonistams Manheteną už stiklinius karolius, tai turėtume stebėtis, kad apskritai sugebame stebėtis.

Apgaulės, kaip ir gripo modifikacijų yra begalė, todėl prieš neatpažintas apgaulės rūšis proto gigantu nesantis žmogus toks pat bejėgis, kaip ir prieš tam tikrą gripo atmainą visiškai neveiksminga vakcina. Pagaliau, svarbiausia tai, kad protas – ši vertingiausia ir grynai žmogiška galia, kaip įrodė S. Freudas, gali būti aistrų iškreipiamas, todėl tik šių aistrų pažinimas gali išlaisvinti protą ir užtikrinti normalų jo funkcionavimą.

POLITINIO ŽODŽIO LAISVĖ

Politika – žmogiškosios veiklos sritis, kaip visuotinai pripažįstama, negali būti nešvari. Jokia vyriausybė, partija ar politinis lyderis niekada neprisipažins, kokie yra tikrieji interesai naudotis valdžia ir jos teikiama privilegija. Politikas, kaip ir pedofilas kunigas, gali išsaugoti *status quo*, jeigu, slėpdamas savo tikruosius polinkius ir interesus, vadovaujasi principu *liežuvio paskirtis – nuslėpti tikrąsias savo mintis*. Valdžios politiniam ir moraliniam neišrankumui reikalinga atsvara – jos murkdymas (bent moralinis) į tuos darbus, kuriuos ji padarė ar kurių prisidarė.

Politinio žodžio laisvės pamatas yra praktiškai neribota valdžios kritika, išankstinių apribojimų bei cenzūros apynasrio nevaržoma žiniasklaidos laisvė ir nebūtinai tik pozityvių pažiūrų ir įsitikinimų skelbimo laisvė. Šias laisves galima apriboti tik tuomet, kai tai neišvengiamai būtina, siekiant užtikrinti normalų demokratinės visuomenės institutų funkcionavimą, tačiau tokie apribojimai negali būti taip laisvai interpretuojami, kad būtų pripažįstami neišvengiamai būtinais nesant tam pakankamo pagrindo.

Valdžios kritikos laisvė

Žmonės Lietuvoje turi prasmingų konstitucinių pilietinių ir moralinių teisių savo valdžios atžvilgiu. Žodžio laisvė reiškia, kad negalima apriboti netgi tokios valdžios kritikos, kuri yra aštri, ne visai pelnyta ir valstybei bei visuomenei suteiks daugiau žalos negu naudos. Žmonės turi teisę reikšti ne tik konstruktyvią, socialiai naudingą, bet ir socialinės tvarkos interesų neatitinkančią kritiką. Kai konkuruoja visuomenės gerovė ir pagarba teisei, suvokiama kaip prievolė paklusti nors ir neteisingam įstatymui, būtų neteisinga neleisti žmogui kalbėti tai, ką jis laiko reikalinga kalbėti ir mano turįs tam teisę. Jeigu bendroji nauda būtų laikoma pakankamu pagrindu apriboti vieną svar-

biausių žmogaus laisvių – žodžio laisvę, pagarbos žmogaus teisėms pamatas patirtų stiprius sukretimus.

Amerikiečių politologai laisva laiko tą visuomenę, kurioje neįmanoma apšmeižti valdžios, nes joje nėra ir apskritai negali būti tokio nusikaltimo. Visuomenė, nekeldama esminio pavojaus savo pačios laisvai egzistencijai, gali drausti arba ne nešvankybes ar pornografiją, adjulterį ar prostituciją, tačiau ji negali taip laisvai traktuoti šmeižto. Valdžios juodinimo ir žeminimo (šmeižto) nepripažinimas nusikaltimu greičiau reiškia ne politinio žodžio laisvę, bet būtiną jos sąlygą, nes šmeižto kriminalizavimas sterilizuotų politinio žodžio laisvę. Jeigu šmeižtas valdžios atžvilgiu pripažįstamas nusikaltimu, išmintingai vykdoma politika greičiau sieks užkirsti kelią nusikaltimui, negu leis jį padaryti. Nuosekliai vadovaujantis tokia logika, pateisinamas išankstinis žodžio ribojimas – politinė cenzūra, nukreipta, valdžios nuomone, prieš nusikalstamos – šmeižikiškos ir ardomosios agitacijos bei propagandos skleidimą. Nedemokratiškos valstybių vyriausybės, siekdamos išsilaikyti valdžioje, priverstos kontroliuoti propagandos aparatą, neleisti skleisti alternatyvias oficialiai politinei doktrinai pažiūras ir idėjas, slopinti kritiką ir visokias „erezijas“. Tai logiška – opozicija prasideda nuo teorinio stuburo, idėjų, nuomonių ir pažiūrų, kurios vienija žmones bendram tikslui.

Negalima atmesti, kad aštri valstybės biurokratinio aparato kritika, korrumpuotų valdininkų nekompetetingumo, jų vykdomos nešvarios, parsidavėliškos politikos demaskavimas, gali pakenkti valstybės prestižui ir sukelti neigiamus padarinius, susijusius, pavyzdžiui, su finansinės paramos iš ES struktūrinių fondų apribojimu. Tokie motyvai, priklausomai nuo vertintojo pozicijos, gali būti laikomi būtina visuomenės apsisvalymo sąlyga arba, priešingai, nešvarių skalbinių viešu demonstravimu. Tačiau, nesvarbu kokia pozicija mes vadovausimės, ji negali paneigti teisės į valdžios kritiką net tuomet, jeigu dauguma manytų, jog tai daryti yra neteisinga ir netgi, jeigu visuomenei išties geriau nuo to nebūtų. Remiantis visuomenės gerove kirba pagunda apriboti valdžios kritiką, tačiau toks laikinas apribojimas visuomet slėptų savyje potencialų nuolatinio apribojimo pavojų arba pavojų paversti žodžio laisvę ne pamatine, bet tokia teise, kurią būtų galima apriboti remiantis ne principais ar konkuruojančiomis teisėmis, bet konjunktūra, *ad hoc*. Visuomenės interesai negali būti besąlygiškai laikomi pamatinių teisių apribojimo pateisinimo ir įteisinimo pagrindu, o asmens teisė į žodžio laisvę pavaldžia ir nuolankia visuomenės intereso tarnaitė.

Valdžios institucijų ir valdžios atstovų kritika, kaip žodžio laisvės išraiška, gali būti ribojama draudimo šmeižti žmogų, neišskiriant ir viešųjų asmenų. Padėtis įpareigoja viešuosius asmenis būti labiau tolerantiškiems kritikai bei viešajai opinijai, nes jų atstovaujamas viešasis interesas lemia pagrįstą visuomenės interesą ir teisę daugiau žinoti apie jų asmenybės savybes bei privatų gyvenimą, kuris atskleidžia reikšmingus jų elgsenos dėsningumus. Viešų asmenų privataus gyvenimo santykinis skaidrumas ir kritinis permatomumas yra jų visuomenės padėties ir vaidmens dalis, todėl jiems sunkiau negu privatiems piliečiams laimėti bylą dėl šmeižto. Kai konkuruoja reikšmingas ir pagrįstas visuomenės interesas žinoti, kas yra tas, kam ji patikėjo savo reikalų tvarkymą ar interesų atstovavimą ir viešojo asmens teisę į privatų gyvenimą, prioritetas paprastai teikiamas svarbesnei iš konkuruojančių teisių.

Specifinė valdžios kritika

Organizuotas ar spontaniškas atsakas į neteisingus, neprofesionalių ir nekompetingus valdžios veiksmus yra pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijos. Jos formaliai yra neteisėtos, tačiau neaišku ar neišvengiamai neteisėtos. Skirtingai nei vištos ir kiaušinio atveju, čia nereikia tuščiai samprotauti, kas buvo pirmas žodis ar veiksmas, nes tokios akcijos paprastai yra tam tikros agitacijos ir raginimų įgyvendinimo rezultatas. Žodžio „jungtuvės“ su veiksmu, nors ir neteisėtu, nebūtinai yra pakankama sąlyga be išlygų drausti žodį, kuriuo raginama imtis visuomenės interesų neatitinkančių veiksmų.

Žodis provokuoja veiksmą, tačiau ir žodis gali būti veiksmo – valdžios sprendimų ir vykdomos politikos išprovokuotas. Svarbu išsiaiškinti, ar teisėti ir formaliai teisingi įstatymai, priimti laikantis nustatytų įstatymo leidybos procedūrų, yra teisingi iš esmės, ar jų neteisėtais, turėdami tam pagrįstų argumentų, nelaiko tam tikros socialinės žmonių grupės, ar šie įstatymai nepažeidžia teisėtų jų interesų ir lūkesčių. Klausimas, kokiomis aplinkybėmis ir kokio pobūdžio raginimai rengti pilietinio nepaklusnumo akcijas, susijusias su aktyviu ar pasyviu pasipriešinimą teisėtai valdžiai, yra pateisinamas, kokiais – ne, tradiciškai laikomas vienu svarbiausių politinių klausimų.

Teisingumas skirtingai vertinamas ir traktuojamas, todėl vienos socialinės žmonių grupės nuomonė dėl to, kad jų teisės ir teisėti interesai yra pažeisti, visai nebūtinai yra objektyviai pagrįsta ir teisinga. Visuomenės reikmėms būtino sąvartyno ar aplinkkelio arba gamyklos, kuri kelia taršos grėsmę aplinkiniams gyventojams statyba, praktiškai neišvengiamai pažeidžia asmenų, gyvenančių

atitinkamoje teritorijoje turtinius interesus (pvz., dėl žemės, pastatų nuvertėjimo) ir jų gyvenimo kokybę. Sprendimas dėl tokių statybų gali būti neteisėtas, jeigu jis priimtas, suklastojant visuomenės nuomonės tyrimų rezultatus dėl tokių statybų pagrįstumo arba, nors formaliai ir teisėtas, bet neteisingai (pvz., priimtas laikantis nustatytos tvarkos ir procedūrų, tačiau siekiant tokiomis statybomis patenkinti siaurus egoistinius tam tikrų socialinių grupių interesus). Tokiais atvejais neteisingumą ir jo nulemtas neigiamas emocijas patyrę ir save nuskriaustais, pažemintais ir paniekintais laikantys žmonės, gali reikalauti kompensacijos ir satisfakcijos. Ar tai jie gali daryti ne tik reikšdami protestus ir organizuodami teisėtas akcijas (piketus, mitingus, demonstracijas), bet ir ragindami organizuoti pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijas?

Tokios akcijos yra veiksmas, tačiau pirma jų visada eina žodis, todėl svarbu apsvarstyti kaip turi būti vertinama tokio pobūdžio raginimai ir propaganda, kai žodis susijungia su neteisėtais veiksmais ar smurtu. Jeigu Lietuvos ūkininkai, sekdami savo Vakarų kolegų pavyzdžiu, protesto ženklai prieš, jų nuomone, diskriminuojančią žemės ūkio politiką, imtųsi drastiškų, tačiau visuomenės gyvenimą ne itin trikdančių akcijų (pvz., išpiltų mėšlą arba srutas prie Seimo ar Vyriausybės rūmų), šių veiksmų dvasinio tėvo ir iniciatoriaus kalbas bei raginimus reikėtų vertinti ko gero atlaidžiai, nes ūkininkai tokiu atveju ne tiek nubautų valdžią, kiek išlietų apmaudą ant pačių savęs, kad išrinko tokią valdžią, kurios jie nusipelnė. Kitokio vertinimo nusipelno tų pačių ūkininkų kurstymas traktorais arba kita žemės ūkio technika užblokuoti svarbiausias šalies automagistrales ar geležinkelius arba tokia agitacija, kuri sukurstytų nepatenkintuosius sveikatos apsaugos ar švietimo sistemos reforma užbarikaduoti ligoninės ar mokyklos pastato duris. Raginimai vykdyti tokias akcijas, ypač jeigu žodis virsta kūnu, reškia, kad visuomenė tampa protestuotojų įkaitais ir pažeidžiamos kitų visuomenės narių teisės (teisė į judėjimo laisvę, švietimą, sveikatos apsaugą ir pan.). Spręsti savo problemas kitų sąskaita nėra geriausia išeitis. Būtinumas sunkiai sergančiam žmogui persodinti gyvybiškai reikalingą donoro organą nėra pagrindas padaryti žalą pačiam donorui; žmonių poreikis ginti savo teises negali būti laikomas pagrindu padaryti ekonominę, socialinę ir moralinę žalą kitiems žmonėms.

Peršasi išvada, kad žmonės, kurie savo interesų tenkinimo siekia šiurkščiai pažeisdami viešąjį interesą ir kitų žmonių teises, turėtų paklusti įstatymo nustatytai prievolei arba pareigai. Jeigu taip, ar į raginimus imtis drastiškų pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijų, turėtų būti reaguojama valstybės rep-

resijos priemonėmis ir kaip griežtai? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, ar apskritai yra pagrindas svarstyti problemą dėl moralinės teisės vykdyti pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijas. Ar tie žmonės, kurie yra įsitikinę, kad formaliai teisėti įstatymai, yra neteisingi iš esmės, turi teisę nepaklusti tokiems įstatymams arba jais besiremiantiems valdžios sprendimams? Pavyzdžiui, Lietuvoje ydingas įstatymas dėl pensijų mažinimo dirbantiems pensininkams sukėlė socialinę įtampą, skriaudos pojūtį ir supriešino visuomenę, tačiau nesukėlė suirutės, neramumų ir nepaklusnumo akcijų. Tai nėra kliūtis analizuoti hipotetinę situaciją, kaip analogiškais atvejais turėtų būti vertinami raginimai organizuoti pilietinio nepaklusnumo akcijos (pvz., blokuoti automagistralę), ypač atsižvelgiant į tai, kad šis įstatymas vėliau buvo pripažintas neteisingu ir antikonstituciniu [3].

Pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijos pagal savo pobūdį ir intensyvumo laipsnį yra skirtingos, todėl šis klausimas turėtų būti sprendžiamas atsižvelgiant į tai, ar įstatymas arba juo besiremiantys valdžios sprendimai yra išties neteisingi (pvz., kaip įstatymas dėl pensijų mažinimo dirbantiems pensininkams) ar tokiais juos nepagrįstai laiko tik tam tikros socialinės žmonių grupės. Yra nepopuliarių ir daugumos piliečių neteisingais laikomų valdžios sprendimų, tačiau neginčijamo ir autoritetingo sprendimo, ar pripažįstamos teisėtomis pilietinio nepaklusnumo akcijos į tokius sprendimus, istorijoje kol kas niekas nepateikė. Neatsitiktinai amerikiečių politologai ir teisininkai sutaria dėl to, kad naujausiųjų laikų antirasinės ir antisegregacinės pilietinio nepaklusnumo akcijos arba viešojo atsisakymo eiti karo tarnybą problemos, susijusios su visuotinai neteisingu pripažįstamu karu, lieka neišspręstos⁷.

Žmogus, kaip asmenybė ir savo paties mikropasaulis, nėra tik klusnus ir visiškai lojalus visuomenės ir valstybės narys. Jeigu mes pripažįstame žmogaus teisę elgtis įsiklausant į savo sąžinės balsą ir įsitikinimus, ar pateisintas valstybės siekis sulaikyti jį nuo to draudimais ir bausmėmis? R. Dworkinas, siekdamas išspręsti tokio pobūdžio prieštaravimą, suformulavo paradoksalų klausimą: „ar gali būti teisinga persekioti žmones už tai, kad jie daro, ko reikalauja sąžinė, jeigu mes pripažįstame jų teisę vadovautis savo sąžine?“ [6, p. 267]. Jeigu pareigos „savo Dievui ir savo sąžinei“ [6, p. 265]“ konfliktuoja su žmogaus pareiga valstybei, tai ar Tiesos ir doros kelias, anot R. Dworkino, turi būti suprantamas, kaip žmogaus teisė „galiausiai daryti tai, ką mano esant reikalinga“ [6,

⁷ Apie tai žr. detaliau, knygoje, R. Dworkin. Rimtas požiūris į teises [6, P.262-290].

p. 265], ar, priešingai, atsižadėti savo pareigos paklusti Dievui ir sąžinei ir laikytis pareigos valstybei.

Dworkino keliamos problemos aktualios būtent tuomet, kai yra objektyvus pagrindas teisėtą ir formaliai teisingą įstatymą laikyti neatitinkančiu teisingumo idėjos. Bet ne daugiau. Dworkinas pagrįstai teigia, kad žmogaus prievolė gerbti savo pareigas Dievui ir savo sąžinei gali konfliktuoti su jo pareiga valstybei ir neteisingsiais įstatymais, tačiau nepagrįstai atleidžia save nuo prievolės įrodinėti, jog vertybės, į kurias orientuojasi žmogus, išpareigodamas paklusti Dievui ir sąžinei, yra ne absoliučios, bet reliatyvios. Demokratinėje visuomenėje, kuri gerbia žmogaus teises ir laisves, kiekvienas pilietis turi įstatyminę ir moralinę prievolę paklusti visiems įstatymams, neišskiriant ir tų, kuriuos jis laiko neteisingsiais. Visuomenė gali egzistuoti tik tuomet, jeigu kiekvienas žmogus laikosi įstatymo ir socialinės tvarkos taisyklių, kurios yra tvarus normalios visuomenės egzistencijos pagrindas. Žinoma, pareigos valstybei ir visuomenei negali priversti žmogaus atsižadėti savo asmenybės, savo sąžinės ir moralinės priedermės elgtis taip, kaip laiko esant teisinga. Tačiau tai, kas teisinga Petro nuomone, visai nebūtinai teisinga Jono nuomone. Mes žinom kas yra metro etalonas ir kur jis yra. Tačiau mes, nors intuityviai ir jaučiam kas yra sąžinės ir teisingumo etalonas, tačiau mūsų nuomonės dėl to nesutampa. Netgi dorų ir sąžiningų žmonių pozicijos dėl to, kokios pareigos Dievui ir savo sąžinei nusipelno pagarbos labai skiriasi, nekaltant jau apie tą, kuris vadovaujasi antisocialiniais politikais ir egoistiniais interesais, racionalizuodamas juos arba sąmoningai maskuodamas tauriais ir kilniais motyvais.

Žmogus gali vadovautis ne tik visuotinai pripažįstamomis moralinėmis nuostatomis ir savo sąžinės reikalavimais, žmogus gali vadovautis tokia sąžine, kuri yra tik apgailėtinas sąžinės surogatas. Mūsų pažiūros ir įsitikinimai labai skirtingi, mūsų pripažįstamos ir išpažįstamos vertybės ne absoliučios, bet reliatyvios ir gali būti ginčijamos bei nepripažįstamos kitų. Tuo tarpu socialinė tvarka yra grindžiama įstatymais, nustatančiais reikalavimus, kuriuos turi atitikti išorinis žmogaus elgesys arba draudimus, kurių toks elgesys negali pažeisti. Įstatymai, kurių laikymąsi užtikrina organizuota valstybės jėga, yra lengvai atpažįstami ir neginčijami, o žmogaus pareigos savo Dievui ir savo sąžinei, yra nepatvarus socialinio elgesio matas. Ypač atsižvelgiant į tai, kad dievų yra daug, įskaitant nekrikščioniškus, kurie nespjauna netgi į kruvinas apeigas ir jiems atnašaujamas aukas, o labai skirtingai suvokiama sąžinė, gali pateisinti objektyviai nepateisinamus poelgius ir veiksmus.

KELIAS Į AKLAVIETĘ

Valdžios kritiką, pagrindžiantys argumentai, neišskiriant ir tos kritikos, kuri neatitinka visuomenės interesų, gali būti laikomi pozityviaisiais argumentais. Jų antipodas – negatyvieji argumentai, parodantys tas realias ir akivaizdžias grėsmes, kurias neišvengiamai kelia laisvės kritikuoti valdžią ribojimas. Jeigu žmonės turėtų teisę reikšti tik išimtinai socialiai naudingą ir konstruktyvią kritiką, o valdžia, siekdama visuomenės gerovės, pasiliktų sau arbitro vaidmenį spręsti, kokios kalbos leistinos, kokios – ne, tokiais gerais ketinimais kelias būtų grįstas į totalitarizmą.

Totalitarinis režimas, iš kurio gelmių mes neseniai išėjome, teikia tiek iliustracinės ir informatyvios medžiagos šiai pozicijai pagrįsti, kad tiesiog nuodėmė būtų ja nepasinaudoti. 1951 m. redakcijos Rusijos Federacijos baudžiamojo kodekso skirsnio „Kontrevoliuciniai nusikaltimai“ 58¹⁰ straipsnis reikšmingas ne ta prasme, kad antisovietine agitacija ir propaganda buvo laikomas skatinimas nuversti, pakirsti arba susilpninti sovietų valdžią arba padaryti atskirus kontrevoliucinius nusikaltimus arba tokio turinio literatūros platinimas, gausinimas ar laikymas [4]. Ne, kai kurias iš šių, tiesa, kitokia terminija įvardytų veikų, kuriomis kėsinamasi į visuomenės pamatines struktūras, nusikalstamomis pripažįsta ir demokratinės valstybės. Šis straipsnis informatyvus jame numatyto nusikaltimo interpretavimo prasme, nes ardomoji antisovietinė propaganda buvo taip nepaprastai „elastingai“ traktuojama, kad garsusis 58¹⁰ straipsnis, pasak A. Solženicyno, lengvai galėjo būti pritaikytas netgi šv. Augustinui⁸. Pavyzdžiui, pagal minėtą straipsnį galėjo būti nuteistas ne tik tas asmuo, kuris viešai išdrįso pareikšti nepasitenkinimą tuo, kad eilėje butui gauti beviltiškai laukia per dvidešimt metų arba, kad tris valandas atstovėjęs eilėje, negavo kaulų sriubai išsivirti, bet ir tas, kuris viešai išdrįso suabejoti socialistinės ekonomikos ir apskritai socialistinės santvarkos pranašumu prieš „pūvantį“ kapitalizmą. Neatsitiktinai po antrojo pasaulinio karo sovietinius konclagerius užpildė armijos nugalėtojos karininkai ir kareiviai, kurie, perėję pusę Europos ir pamatę kaip iš tikrųjų gyvena po „kapitalistų priespauda kenčiantys darbininkai ir vals-

⁸ Pažymėtina, kad antisovietinė propaganda ar agitacija, padaryta sunkinančiomis aplinkybėmis (pvz., masinių riaušių metu arba karo metu) pagal bausmės griežtumą buvo prilyginta ginkluotam antisovietiniam sukilimui ir baudžiama keletu alternatyvių bausmių, kurių sąrašė nurodyta pirmoji ir buvo laikoma tikraja – aukščiausiaja socialinės gynybos priemone – sušaudymu.

tiečiai“, tapo potencialiai pavojingi, kaip ardomosios propagandos užkratas ir pernešėjai.

Karo metu propaganda ar agitacija, siekiančia pakirsti ar susilpninti sovietinį režimą, buvo laikomos ne tik paniką ir pralaimėjimo nuotaikas skatinančios kalbos (pvz., apie Raudonosios Armijos gyvosios jėgos nuostolius), bet ir kalbos apie vokiečių kovinę dvasią, techniką ir netgi mitybos racioną. Kadangi triuškinamos armijos, kokia Raudonoji Armija buvo 1941-1942 metais, kovinę dvasią ir ryžtą palaikyti svarbiau negu pergalingos, šiam šventam tikslui pasiekti visos priemonės buvo laikomos šventomis. Sovietų politinformacija, darydama totalinį poveikį savo kareivių sąmonei ir žadindama patriotizmą, tvirtino, kad vokiečių kareiviai maitinami pusbadžiu. Tačiau karas neprognozuojamas ir politinformatoriams kartais pakišdavo riebią kiaulę. Vienas oficialiai nepripažintas karo metraštininkas, taigi, ne melagis, aprašo atvejį, kai rusams pavyko surengti tokį staigų ir sėkmingą antpuolį, kad vokiečiai skubiai atsitraukė, palikę savo pozicijose lauko virtuvę. Šį trofėjų paėmusius rusų kareivius ištiko šokas – puoduose buvo ne perpus su pjuvenomis, kaip teigė oficialioji propaganda, bet perpus su mėsa troškintos perlinės kruopos, nuo kurių sklido nuostabus aromatas. Išbadėję rusų kareiviai, kas katiliuku, kas šalmu, o kas tiesiog berete semdami košę, prisikirto tokio skanaus maisto, kokio nevalgydavo net ir per didžiąsias revoliucines šventes. Tačiau idiliją nutraukė SMERS’o operatyvininkai. Jų įsakymu fašistų košė nedelsiant buvo išmesta, o jos prisiriję kareiviai sulaukyti, ištardyti ir, kaip potencialūs kenkėjai, galintys pakirsti armijos dvasią, vos išvengė karo lauko teismo, kurio dispozicijose buvo tik vienos rūšies – mirties bausmė. Tiesa, garbinga – ne pakariant, o sušaudant. Kareivius išgelbėjo tik tai, kad vokiečių košę SMERS’o operatyvininkai paskelbė esančia užnuodyta ir iš kareivių paėmė rašytinį pasižadėjimą, kad jie neatskleis karinės paslapties, kurios turinį sudarė vokiečių košės turinys⁹.

Toks reiškinyis nėra absurdo piramidės viršūnė. Propaganda, pakertančia arba susilpninančia sovietų valdžią, galėjo būti laikomi duomenys ne tik apie tai, kokie produktai yra vokiečių mitybos racione, bet ir koks yra jų fiziologinės veiklos, diametraliai priešingos valgio priėmimui, produktas. Kai vienas, žvalgybinę užduotį vykdeš karys, pasiklydo tarp vokiečių ir rusų fronto linijų ir, išbadėjęs bei sušalęs, tik po trijų parų atšliaužė į savo pozicijas jis, kaip įtariamias

⁹ Detaliau apie tai žr. knygoje: Ларский Л. Придурок в КПСС [9, P. 35-36].

tuo, kad galėjo būti užverbuotas vokiečių, ir jau kaip agentas permestas į rusų pozicijas, buvo detaliam išardytas. Tardytojus ypač domino tai, kokių būdu jis tiek klaidžiodamas, nepasiklydo ir sugebėjo surasti saviškių pozicijas. Tardomas kareivis paaiškino, jog jis pagal vėjo kryptį orientuodavosi, iš kokios pusės ir koks kvapas sklinda. Uoslės, kaip orientyro, metodas rėmėsi tuo, kad pirmuosiuose fronto linijose nebuvo kanalizacijos, tačiau buvo kvapai, ypač stiprūs ir sodrūs nakties metu. Pakėlus, indėnų pavyzdžiu apseilėtą pirštą, buvo galima nustatyti vėjo kryptį, o iškišus nosį prieš vėją, paleisti šį uoslės aparatą į darbą. Jeigu sklido ypatingai sunkus ir troškus fekalijų „aromas“, reiškia toje pusėje yra saviškių pozicijos, jeigu ne toks „sodrus“ – fašistų pozicijos. Savo ruožtu pagal tai kareivis, neklysdamas nustatydavo, kurlink šliaužti. Aišku, reikėjo neapsirikti tik atskiriant šiuo specifiniu degustacijos metodu sovietinių fekalijų nuo fašistinių. Jį apklausę karininkai, tokį paaiškinimą palaikė žydišku išmislis ir nesąmone, nors šį incidentą aprašęs autorius savo metodo veiksmingumą pagrindžia visiškai logiškai. Anot jo senelės posakio, *какой стол, такой и стул*¹⁰, todėl dėsninga, kad dėl sovietų kareivių skurdaus maisto raciono jų išvietės kvapas rietė nosį kur kas labiau nei analogiškas kvapas, sklindantis iš vokiečių pusės. Šis „aromas“kartu buvo puikus saviškių pozicijos orientyras, nes, kaip teigia memuarų autorius, ir taikos metu mes neklysdami vien pagal kvapą nustatom, kur viešasis tualetas¹¹, be to, atskiriame vyrų tualetą nuo moterų. Propagandos požiūriu svarbus, aišku, ne pats savaimė skirtumas tarp sovietinio ir fašistų fekalijų kvapų „puokštės“, o tai, kad šis skirtumas priklauso nuo to, ką kareivis suvalgo, o tai ką kareivis suvalgo rodo vienos valstybės socialinės-ekonominės sistemos ir karinio-pramoninio potencialo pranašumą prieš kitos valstybės analogišką sistemą ir potencialą¹².

Sovietinė sistema, drausdama laisvą žodį ir valdžios kritiką, ideologijoje pastatė beprotnamį ir gyveno pagal beprotnamio dėsnius. „Švelniai“ ribojama valdžios kritika nebūtinai kelia grėsmę, kad ji gali atvesti į tokį beprotnamį. Tačiau negalima nuneigti to, kad ir didelis kelias prasideda nuo pirmų žingsnių, kurie gali įgauti pavojingą pagreitį.

¹⁰ Laisvas šio posakio vertimas skambėtų maždaug taip: „Kas ant stalo, tas ir unitaze“.

¹¹ Aišku memuarų autorius turėjo omenyje tualetus, kuriuose kanalizacija nebuvo įrengta, o tokie sovietmečiu greičiau buvo dėsningumas, nei retenybė.

¹² Detaliau apie tai žr. knygoje: Ларский Л. Придурок в КПСС [9, P. 33-35].

ANAPUS POLITINIO ŽODŽIO LAISVĖS RIBOS

Laisvės, o kartu ir žodžio laisvės paradoksas yra tas, kad neribojama laisvė sunaikina pati save. Jeigu žmogus laisvas reikšti idėjas ir įsitikinimus, skatinančius smurtą, prievartą ir neapykantą, jis pavojingai priartėja prie tos ribos, kuri skiria žodį nuo veiksmo, o jeigu ir neperžengia tos ribos, vis dėlto elgiasi rizikingai ir neapdairiai, sėdamas velniškai gyvybingą pykčio ir neapykantos sėklą.

Teisė į žodžio laisvę ir piktnaudžiavimas šia teise šalina viena kitą, todėl riba, kurią peržengus politinio žodžio laisvė transformuojasi į kurstymą panaudoti neteisėtą prievartą ir smurtą, egzistuoja objektyviai tarsi gamtos dėsnis, kurį reikia „tik“ atrasti ir suformuluoti. Žodį, kaip ir veiksmažodį, galima riboti, tačiau reikia tiksliai apibrėžti ribą, skiriančią leistiną žodį nuo tokio žodžio, kuris atlieka panašų vaidmenį kaip ištrauktas granatos žiedas. Siekiant tai padaryti būtina išsiaiškinti, ar draudžiama skelbti bet kokią propagandą, pateisinančią neteisėtą jėgos naudojimą (pvz., vienas veikėjas yra pareiškęs, kad Seime tvarka bus tuomet, kai sutratės automatai), ir neišprovokuotas smurto pasipriešinimo akcijas ar tik tokią propagandą, kuri kelia tiesioginę tokio pobūdžio veiksmų kurstymo, provokacijos ar atlikimo grėsmę.

Jungtinių Valstijų pozicija

Ar gali būti pateisinta ardomoji propaganda, raginanti smurtu nuverstą teisėtą valdžią? Ardomoji propaganda, jeigu ji greitai plinta ir kelia tokį pavojų kaip mirtina užkrečiamoji liga, su kuria veiksmingai dorotis galima tik izoliuojant jos sukelėjus ir užkrato pernešėjus, lyg ir nepalieka vietos svarstymui, ar tokia propaganda turi būti draudžiama. Tačiau Jungtinių Valstijų politologai ir teisininkai į tokius draudimus žiūri liberaliau. Kadangi ardomoji propaganda iš esmės yra platesnių politinių pažiūrų (pvz., socializmo doktrinos) išraiškos forma, teigiama, kad revoliucionieriai nekalba tik apie sukilimo būtinybę, jie pateikia ir argumentų, kodėl būtina sukilti. Todėl J. Rawlso nuomone, „slopinti ardomąją propagandą, vadinasi, slopinti šių argumentų svarstymą, o tai reiškia – riboti laisvą ir sąmoningą viešą naudojimąsi mūsų protu sprendžiant pamatinės struktūros, teisingumo ir socialinės politikos klausimus. Taip pažeidžiama pamatinė minties laisvė“ [5, P. 359].

Kartu politinio žodžio pavojingumas – tai realijos, o ne fantomas. Kartais istorija žiauriai pasišaipto iš tų politologų ir teisininkų, kurie laikydami prie-

šingos pozicijos, vos ne absoliučiai neigia ardomosios propagandos keliamą grėsmę. Jeigu šalyje neribojama žodžio laisvė niekada nekėlė grėsmės valstybės ir visuomenės saugumui, tai dar nereiškia, kad išoriškai nepasireiškianti, tačiau latentiniu pavidalu egzistuojanti ir kaip tokia neidentifikuota, potenciali grėsmė negali su dideliu tikimybės laipsniu virsti realia. Pavyzdžiui, J. Rawlsas, matyt, pagrįstai teigia, kad Jungtinių Valstijų istorijoje „niekada nebuvo laikotarpio, kad būtų reikėję slopinti laisvą politinį žodį ir konkrečiai ardomąją propagandą“ [5, P. 369]. 2001m. rugsėjo 11 d. teroro aktas, pažeminęs ir sukrėtęs Jungtines Valstijas, akivaizdžiai rodo, kad netgi pagrindžio sąlygomis rezgamas sąmokslas, kurio maitinamoji terpė yra neapykanta grindžiama ardomoji propaganda, sužadinus, tiesa, ne socialines, bet islamistines griaunamąsias jėgas, gali potencialią grėsmę paversti realia ir sukelti kolosališką politinę, ekonominę ir moralinę žalą.

Teisingai, reikėtų išsiaiškinti, ar tai korektiškas pavyzdys, nes jis rodo ne teisėtos valdžios nuvertimo neteisėtomis priemonėmis pavojų, bet intuityvią ir žvėrišką neapykantą klestinčiai demokratijai, ne geresnio pasaulio viziją, bet pažeminimą pasaulio, įkūnijančio daugelio žmonių lūkesčius. Toks būgštavimas nėra pagrįstas, nes jeigu mes atsižvelgtume tik į vidines griaunamąsias socialines jėgas tai dirbtinai susiaurintume ardomosios propagandos arsenalą ir ignoruotume ne socialinių, o kitokio pobūdžio jėgų (pvz., islamistinių) keliamą pavojų. Terorizmas, nesvarbu, kokių tikslų jis siekia, paprastai sujungia išorės jėgas, siekiančias padaryti esminės žalos valstybei, ir tų išorės jėgų penktąją koloną valstybės viduje.

Dėsninga, kad Amerikos teismai, skirtingai nuo mokslininkų, nelinkę žaisti su ugnimi ir pragmatiškai vertina potencialų ardomosios propagandos pavojų. *Gitlow* byloje teismas, atsižvelgdamas į rimtų blogybių taikai visuomenėje ir valstybės saugumui grėsmę, kurią kelia kurstymas nuversti teisėtą valdžią neteisėtomis priemonėmis pareiškė, kad „tiesioginė grėsmė gali būti visiškai reali, net jeigu tokių kalbų padariniai negali būti tiksliai prognozuojami. Viena revoliucinė kibirkštis gali žiebtį ugnį, kuri nekontroliuojama gali įsiliepsnoti į nesuvaldomą ir viską savo kelyje naikinantį gaisrą“¹³.

Tokiais argumentais grindžiamas ardomųjų kalbų priešingumas teisei, informatyvus ta prasme, kad netgi tokioje didelėje, turtingoje ir politiškai stabi-

¹³ Cituota pagal Rawls. Politinis liberalizmas [5, P. 360].

lioje valstybėje, kokia yra Jungtinės Valstijos, turinčios sudėtingas, viena kita dubliuojančias dvigubas ar netgi trigubas saugumo sistemas, pabrėžiamas politinių institucijų trapumas ir nestabilumas. Teismo sprendimas neatmeta galimybės, kad revoliucijos propaganda gali pažadinti potencialiai kiekvienoje, netgi politiškai stabilioje visuomenėje egzistuojančias destruktivias socialines jėgas, kurios išlaisvindamos žmones iš socialinės kontrolės ir pačios tapdamos jėga, kontroliuojančia visuomenę, gali sukelti socialines kataklizmas, suirutę ir smurtą.

Kartu šis teismo sprendimas Jungtinėse Valstijose vertinamas priešaringai. Oponuojama, kad gerai tvarkomoje demokratinėje visuomenėje, kurioje garantuojama politinio žodžio laisvė, rimtos socialinės problemos nesikaupia, sudarydamos pavojingo pūlinio ar užkrato židinį, priešingai, šios problemos viešai svarstomos ir diskutuojamos, todėl į jas bent iš dalies atsižvelgiama. Oponentai laiko nepagrįstais ir teismo sprendimo motyvus dėl tokio demokratinės visuomenės institucijų trapumo ir stabilumo, kad joms realų griaujamąjį pavojų keltų vien ardomoji propaganda. Laisvas ir nepagrįstai platus tokio pavojaus interpretavimas kelia grėsmę pačiai politinio žodžio laisvei ir sudaro situaciją, kai konstituciškai nėra garantuojamas laisvas viešas naudojimas mūsų protu svarstant aktuales, opius ir gyvybiškai svarbius visuomenės raidos ir socialinės politikos klausimus. Nuosekliai siekdami apginti tokią svarbią vertybę, kaip politinio žodžio laisvę, daugelis amerikiečių politologų ir teisininkų sutaria dėl to, kad takoskyra tarp konstituciškai ginamo ir neginamo politinio žodžio laisvės yra ne bet kuri ardomoji propaganda, o tik tokia, „kuri tiesiogiai siekia sukurstyti neteisėtus veiksmus ir tai yra tikėtina (kaip *Brandenburgo* byloje)“ [5, P. 361].

Gitlow precedentą pakeitęs ir šiuo metu galiojantis teismo sprendimas *Brandenburgo* byloje remiasi principu, kad „konstitucinės žodžio ir spaudos laisvės garantijos neleidžia Valstijai drausti jėgos naudojimo ar neklusnumo įstatymams propagandos, išskyrus atvejus, kai tokio propaganda tiesiogiai siekiama sukurstyti neteisėtus veiksmus ir kai tikėtina, jog ji tokius veiksmus sukurstys“¹⁴. Minėtas teismo sprendimas laiko draudžiamą ardomąją propagandą, kuri sąmoningai ir tiesiogiai kursto atlikti neteisėtus veiksmus, esant tokioms aplinkybėms, kurios kelia rimtą ir tikėtiną grėsmę, kad žodis taps kūnu. *Tikėtina*, reiškia, tai gali įvykti arba neįvykti, nelygu kokia yra įvykius analizuojančio vertintojo pozicija ir kokie jo prognostiniai sugebėjimai. Tačiau neimkim spręsti už ameri-

¹⁴ Cituota pagal Rawls. Politinis liberalizmas [5, P. 358].

kiečių politologus ir teisininkus, ar tiesioginis kurstymas neteisėtomis priemonėmis nuversti teisėtą valdžią gali pažadinti po ramiu politinio gyvenimo paviršiumi tūnančias gaivališkas griunamąsias socialines jėgas, pajėgias sukelti neprognozuojamus ir šurpius padarinius, paklauskim savęs, ar toks kurstymas gali tai padaryti Lietuvoje.

Tolerancijos ardomajai propagandai Lietuvoje slenkstis

Skirtumas tarp valstybių, gali būti ne mažesnis kaip skirtumas tarp nedidelio mobilaus laivo ir milžiniško kruizinio jūrų giganto, kuriam didelio pavojaus nekeliantys uraganai gali būti pražūtingi mažam laivui. Lietuva netolimoje istorinėje praeityje pergyveno baisių sukrėtimų, suirūčių, kataklizmų, masinio genocido, okupacijų, vienu okupantų išvadavimo nuo kitų okupacijos laikotarpį. Šios okupacijos, skausmingai žeidžiančios tautos istorinę atmintį, buvo lydimos masinio savo piliečių kolaboravimo, kuris pasireiškė ne tik padėjimu neteisėtos valdžios struktūroms įtvirtinti okupaciją ir aneksiją, bet ir aktyviai talkinant, kai šios struktūros drastiškomis bei žiauriomis priemonėmis slopino Lietuvos piliečių pasipriešinimą ir vykdė genocido politiką. Lietuvoje ne tik rusena nostalgijos komunizmo šmėklai anglis, bet ir aktyviai veikia milžiniškos nedraugiškos valstybės specžvalgybos, kurios esant palankiai situacijai, neatmeta galimybės destabilizuoti politinę situaciją Lietuvoje, pasinaudamos bet koku pretekstu, neišskiriant ir ardomosios propagandos sukeltų griunamųjų socialinių jėgų grėsmės.

Vadinasi, Lietuvoje dėl destruktivių griunamųjų vidaus ir ypač išorės jėgų grėsmės valstybės politinių institucijų stabilumas ir patvarumas yra nepalyginamai mažesnis, nei Jungtinėse Valstijose. Lietuvoje neišvengiamai žemesnis taip pat ir tolerancijos ardomajai ar revoliucinei propagandai slenkstis, todėl tokios propagandos draudimas yra neišvengiamai būtinas visuomenės ir valstybės stabilumo, saugumo bei savigynos interesus atitinkantis aktas. Lieka atviras klausimas, koku laipsniu šis slenkstis žemesnis ir kokio pobūdžio doktrinų ir pažiūrų, įsitikinimų reiškimo laisvė Lietuvoje netoleruotina?

Lietuvoje komunistų partija uždrausta, Jungtinėse Valstijose, kaip ir daugelyje didelių, turtingų, saugių ir politiškai stabilių valstybių – ne. Iš dalies tokia tolerancija pateisinama, nes komunizmo doktrina grindžiama, pirmiausia, žmonių laisvės, lygybės ir brolybės principais ir tik kaip iššūkis į socialines pasaulio neteisybes, ši doktrina pateisina valdžios užėmimą jėga. Tokiose šalyse

nedraudžiamos ir komunistų ar neonacistų demonstracijos, mitingai ir eitynės, priešingai, jų dalyvius nuo išpuolių ir galimos konfrontacijos su raudonųjų ar rudųjų netoleruojančiais piliečiais saugo policija. Vakarų demokratija liberaliai traktuoja ir socialiai žalingų idėjų, įsitikinimų išraiškos laisvė, taip pat laisvė burtis į neonacistų, karingų islamistų partijas (asociacijas).

Ar Lietuvą turėtų sekti Vakarų demokratijų pavyzdžiu, ar apgailestaudama konstatuoti, kad ji, nors ir norėtų, to negali daryti, nes tokios tolerancijos kaina Lietuvai būtų neproporcingai didelė? Siekiant atsakyti į šį klausimą, reikėtų apsvarstyti, ar ideologijų ir idėjų periferijoje esančios neokomunizmo, neonacizmo ir kitų *izmu* doktrinos gali kelti realią grėsmę Lietuvai.

Nacizmo ideologija, grindžiama arijų rasiniu pranašumu, biologiniu visuomenės determinizmu ir tautinio elito kraujo instinktais, propagavo rasinę selekciją ir nenatūralaus bei tvirkinančio „žydiško viruso“, kalto dėl pasaulio išsigimimo, taip pat marksizmo, kaip paskutinės „žydų pastangos įsiviešpatauti pasaulyje“, sunaikinimą. Ši ideologija pateisino ir įteisino tiek karinę ekspansiją ir gyvenimo erdvės (lebensraum) žygius, naikinančius savo kelyje vokiečių biologinę viešpatavimą teršiančias žemesniąsias, vergiškas rases, tiek ir visišką žydų, kaip rasinio blogio įkūnijimo, piktybinės bacilos ir antirasinio elemento, metodiską ir nuoseklų išnaikinimą¹⁵. Kas dėl ardomosios propagandos, tai hitlerinėje Vokietijoje nusikaltimu buvo laikomas ne tik žydų slėpimas, bet netgi ir viešai išreikštos abejonės dėl to, ar pateisinamos tokios žiaurios ir beprecedentinės antisemitinės akcijos, kaip žydų persekiojimas, jų siuntimas į konclagerius ir naikinimas.

Bolševikai, priešingai nei naciai, visuomenės nuosmukio, puvimo ir apsi-valymo bei atgimimo klausimus sprendė remdamiesi ne rasės, nacijos ir kraujo, bet socialiniu ir klasiniu pagrindais. Bolševikai propagavo doktriną, pagal kurią revoliucija – tai aukščiausia klasių kovos forma, prievartiniu smurto aktu likviduojanti išnaudotojų klases ir pašalinanti bet koki žmogaus išnaudojimą¹⁶. Pasak V. Lenino „valstybinės valdžios perėjimas iš vienos klasės rankų į kitos rankos yra pirmas, svarbiausias, pagrindinis revoliucijos požymis, tiek griežtai mokslinė, tiek ir praktinė-politinė šios sąvokos reikšmė“ [12, P. 25].

Perfrazuojant Leniną, klausimas žodžio laisvės prasme yra tiek griežtai mokslinis, tiek praktinis-politinis ir teisinis: ar leistinos ir toleruotinos, reiškiamos

¹⁵ Apie tai plačiau žr. knygoje: Smith Anthony D. Nacionalizmas XX amžiuje [10, P. 102 – 108].

¹⁶ Apie tai plačiau žr. knygoje: Filosofijos žodynas [11, P. 395-396].

nuomonės, įsitikinimai ir pažiūros, grindžiamos naujai interpretuojamomis neonacizmo ar neobolševizmo doktrinomis? Ar neonacistinės ir(ar) neobolševikinės partijos – tai organiškas visuomenės politinės struktūros elementas ir ar jų doktrinos nekelia esminės grėsmės valstybės institucijoms? Tai klausimas į kurį, kaip jau minėta, Vakarų demokratijos atsako teigiamai, o Lietuva turėtų atsakyti neigiamai. Lietuvos žemesnis nei Vakarų valstybėse tolerancijos ardomajai propagandai slenkstis, politinių institucijų santykinis nestabilumas, ir nepatvarumas, kraujuojanti istorinė atmintis ir nepalanki geopolitinė padėtis, taip pat grėsmingos bei nedraugiškos išorės jėgos ir penktoji kolona, kaip potencialiai destruktivi vidaus jėga valstybėje, nepalieka alternatyvos kitokiam sprendimui.

Tokia išvada reiškia, kad retoriniai yra šie du klausimai:

1. ar galima Lietuvoje drausti mitingus ir demonstracijas, kurias organizuoja neonacistai ir neobolševikai, perėmėjai bei tęsėjai tų doktrinų, kurių įgyvendinimas sukretė žmoniją beprecedentiniais jos istorijoje kataklizmais ir skerdynėmis?

2. ar gali šie žmonės jų įsitikinimų pagrindu jungtis į bendraminčių asociacijas, sukurti partijas ir skleisti neonacistų ir neobolševikų idėjas?

Tačiau yra ir trečias klausimas: ar galima drausti naudoti komunizmo ar nacizmo simbolius ir kaip elgtis tais atvejais, kai šie simboliai yra istorijos, nesvarbu, kokia ji buvo, paveldas, ir, be komunizmo ar nacizmo idėjos, įkūnija ir personifikuoja istoriją? Istoriją, kurios neperrašysi, neišbrauksi ir nuo kurios neatsižegnosi.

Istorija pateikia gatavus atsakymus į šiuos klausimus, neaišku „tik“, ar šie atsakymai yra teisingi. Estijoje pastatytas paminklas estų kariams, kariavusiems vokiečių SS dalinių sudėtyje, sukėlė tokį ne tik Rusijos pasipiktinimą, bet ir tarptautinės bendrijos nepritarimą, kad Estijos valdžia buvo priversta šį paminklą demontuoti. Sprendimas priimtas, tačiau ar jis nėra dvigubų moralės standartų taikymo rezultatas? Estijoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, sovietinė simbolika, nors ir nelabai toleruojama, tačiau kaip istorinis paveldas yra mūsų kraštovaizdžio dalis, pavyzdžiui, paminklai rusų kariams – *kariams išvaduotojams*. Paskutiniai du žodžiai, priklausomai nuo to, kas juos vartoja ir kaip jis vertina istoriją, gali būti vartojami su kabutėmis ar be jų.

2007 m. balandžio 29 d. įgyvendintas Estijos parlamento sprendimas pašalinti iš Talino paminklų vadinamajam bronziniam kariui, sukėlė rusakalbių Estijos gyventojų įsiūtį, pasireiškusį vandalizmu, pogromais, chuliganiškais išpuoliais ir, vadovaujantis principu, kad malonumą reikia derinti su nauda –

parduotuvių plėšimais. Šių veiksmų katalizatorius – *Motina Rusija*, palaikanti savo diasporą ir sukėlusį patologišką isterijos priepuolį dėl tariamai perrašomos istorijos, vandalizmo ir tyčiojimosi iš rusų kareivių, bolševizmo prilyginamo fašizmui ir pan.

Rusų kareiviai – vieni didžiausių antrojo pasaulinio karo didvyrių ir aukos, tebuvo įrankis, kurį naudodami bolševikai atliko ne tik pozityvią istorinę misiją – išvadavo Europą, iš *rudojo maro* bet ir negatyvią – pavergė ją *raudonojo maro* ideologija. Rusų *kariai išvaduootojai* dar prieš antrąją pasaulinį karą „išvadavo“ Estiją, Latviją, ir Lietuvą iš „kapitalistinės priespaudos“, atnešė joms Stalino saulės nutviekstą laisvę, o jeigu ir laikė šias valstybes prismaugę broliškame glėbyje, tai neabejotinai, tik iš didelės meilės. Vokiečiai išvadavo Baltijos šalis iš kruvinos bolševikų okupacijos ir, nors vieni okupantai pakeitė kitus, o fašistai, skirtingai nuo bolševikų, nepripažino netgi marionetinių šių šalių vyriausybių, jų okupacija buvo nepalyginamai švelnesnė, mažiau brutali ir kruvina (žydai ir komunistai, suprantama, atskiras klausimas). Rinktis tarp Hitlerio ir Stalino, Baltijos šalims reikė rinktis tarp maro ir choleros, nors esant pasirinkimo galimybei prioritetas greičiau būtų teikiamas ne choleros naudai. Bareljefai ar paminklai rusų kareiviui Estijoje, kaip vienoje Baltijos valstybių, kurios, skirtingai nuo likusio pasaulio, turi savo specifines sąskaitas bolševizmui, kelia ne mažesnę alergiją negu bareljefas ar paminklas estų kareiviui, kovojusiam vokiečių pusėje. Europos Sąjungos valstybės, naudodamos savo galią, įtaką ir spaudimą, nesunkiai „įtikino“ Estiją, kad esesininkų simbolikos eksponavimas pažeidžia civilizuoto pasaulio vertybes, o Rusija, suplakusi šlykštų propagandinį kokteilį, kurio ingredientai – patloginė isterija, melas ir absoliučiai išniekinti moralės standartai, leidžiantys budeliui suteikti moralinį aukos, okupantui – išvaduootojo statusą, siekia išsaugoti šiuolaikinio šv. Jurgio, ietimi persmeigusio atgrasų monstrą ir išvadavusį iš jo vergijos mergelę Europą, įvaizdį.

Taip neturėtų būti, tačiau yra, todėl kyla klausimas, kodėl yra taip, kaip neturėtų būti. Tarptautinė bendrija didesniu blogiu laiko ne tą režimą, kurio sąskaitoje daugiau milijonų nužudytų ir nukankintų žmonių, bet tą, apie kurio nusikaltimus žmoniškumui ji geriau informuota. Tarptautinė bendrija nesvarsto klausimą, ar Estijoje arba Lietuvoje bolševizmo padaryti nusikaltimai žmoniškumui yra sunkesni, negu analogiški nacizmo nusikaltimai, bet didesniu blogiu *a priori* pripažįsta nacizmą, nesvarbu, kokios nuomonės apie tai pati bolševizmo ir nacizmo auka. Per antrąją pasaulinį karą Vakarų valstybės buvo priverstos eiti obuoliauti su velniu – ieškoti sąjungos su režimu ir lyderiu, kuris,

jų nuomone, įkūnijo ir personifikavo mažesnę blogį. Antrojo pasaulinio karo rezultatų pripažinimas ir kaltųjų gradacija pagal jų nusikaltimus žmoniškumui sunkumo laipsnį, teikiant prioritetą fašizmui, kaip didesnei pragaro išperai, yra faktas ir istorinė realija.

Vadinasi, estai, atidengdami paminklą savo tautiečiams, kovojusiems vokiečių SS dalinių sudėtyje, eksponavo didžiausiu žmonijos istorijoje laikomo Blogio simbolius. Kitas Blogis – priverstinis Vakarų sąjungininkas, nelaikomas tokiu, o selektyvų požiūrį į nacizmo ir bolševizmo simbolių eksponavimą, kaip specifinę įsitikinimų raiškos atmainą, lemia ne tai, kas yra absoliutus blogis, o tai, kas juo pripažįstama. Pripažįstama oficialiai, ir tai laikoma svarbiu tarptautinės bendrijos politinio stabilumo ir teisinio apibrėžtumo komponentu.

Tokia padėtis yra istorinė realija. Istorinė realija yra faktas. Baltijos šalys turi ir teiginių apie faktus. Rusija šiuos teiginius vertina griežtai negatyviai, o Vakarų šalys, atsižvelgdamos į jau minėtas realijas ir vengdamos konfrontacijos su neprognozuojama SSRS teisių perėmėja – Rusija, priverstos vertinti santūriai. Lietuva savo ruožtu, nors ir teisi teisingumo idėjos ir moralės požiūriu, vis dėlto negali ignoruoti istorinių realijų.

Faktas ne tik istorinės realijos. Faktas ir tai, kad istorinis teisingumas – nuolankus susiklosčiusio jėgų balanso pasaulyje liokajus. Tai nereiškia, kad Lietuva turėtų dvejojti ar turi teisę pripažinti nacizmo ar nebolševizmo doktrinų skelbimą už įstatymo ribų arba netgi toleruoti abejones dėl nacistinių ar bolševikinių režimų įvykdytų nusikaltimų žmoniškumui. Šiuo požiūriu informatyvus Austrijos pavyzdys, kurioje viešai išreikštos abejonės dėl holokausto nusikaltimų pripažįstamos kriminaliniu nusikaltimu – šmeižtu. Anapus tolerancijos ribų turėtų būti laikomos pažiūros, pagal kurias socialiniu ir klasiniu pagrindu vykdoma genocido politika, įvardyta eufemizmu „klasių kova“, buvo neišvengiamai būtina savigynos ir naujos teisingos visuomenės kūrimo priemonė, o rasiniu pagrindu vykdomas genocidas – būtina ir neišvengiama nacijos apsivalymo priemonė. Jeigu mes laikytumėmės priešingos pozicijos, turėtume pripažinti, kad viešose diskusijose *be tabu* galima svarstyti bet kokias, su bolševizmo ir nacizmo režimais susijusias temas, nevengiant netgi tokių, kurios buvo galvos skausmas vienam H. Beilio romano „Mirtis mano amatas“ herojui. Belieka pridurti, kad minėtas herojus svarstė, ar lavonų deginimas krematoriumuose būtų buvęs efektyvesnis, jeigu konclagerių administracija būtų padidinusi dūmtraukių dujų kameroje aukštį ir kartu trauką

pakuroje, o jeigu lavonai deginami iškastuose grioviuose, tai aplaistant juos to paties deginimo produktu – išlydytais lavonų taukais, kurie susikaupę nuožulniai iškastų griovių specialiose duobėse.

ŽODŽIO LAISVĖS SUSPENDAVIMAS

Pagrindas įvesti šalyje karo padėtį ir paskelbti mobilizaciją arba visoje valstybės teritorijoje ar jos dalyje įvesti nepaprastąją padėtį yra akivaizdi ir reali grėsmė valstybės suverenumui bei teritorijos vientisumui ir konstitucinei santvarkai ar visuomenės rimčiai. Pirmu atveju grėsmė kyla pačiai suverenios valstybės egzistencijai, antru – visuomenės pamatinėms struktūroms ir normalios egzistencijos sąlygoms. Joms akivaizdi ir reali grėsmė, kaip pagrindas įvesti nepaprastąją padėtį, gali kilti dėl ekstremalios situacijos – gamtinių kataklizmų, techninių, ekologinių, o taip pat ir dėl socialinio pobūdžio priežasčių. Socialinės, kaip ir ekologinio pobūdžio priežastys turi tą savybę, kad jos pavojingai kaupiasi, akumuliuojasi ir kai pasiekia pavojingą kritinę masę, realia tampa socialinio sprogo (ekologinės katastrofos) galimybė.

Politinio žodžio, nuomonių ir įsitikinimų raiškos laisvės teisėti apribojimai taikomi, atsižvelgiant į grėsmės pamatinėms visuomenės struktūroms ir visuomenės rimčiai pobūdį ir intensyvumo laipsnį. Esant ekstremaliai situacijai, kuri pati savaime gali būti prilyginta padidinto pavojaus šaltiniui, žmogus negali naudotis tokia savo teisių ir laisvių apimtimi, kaip ir įprastinėmis sąlygomis. Demokratinėje visuomenėje turi būti numatytos ir dorojimosi su kritinėmis situacijomis procedūros. Ekstremali situacija pateisina ekstremalias priemones, o žmogaus teisių ir laisvių apribojimų mastą – konkrečios padėties kritiškumo laipsnis. Nėra išimtis iš bendros taisyklės politinio žodžio laisvė, susirinkimų laisvė taip pat ir teisė laisvai vienytis į politines partijas ar asociacijas. Šios teisės gali būti ribojamas, jeigu tai neišvengiamai būtina siekiant apsaugoti visuomenę ir valstybę nuo griaunamojo destruktivių jėgų poveikio (pvz., riaušių, pogromų, padeginėjimų, vidaus arba užsienio jėgų inspiruotų neramumų).

Nepaprastąją gali būti pripažįstama tokia padėtis, kai akivaizdi ir reali grėsmė egzistuoja jos įvedimo momentu arba kelia tikėtiną pavojų artimiausioje ateityje. Ateitis yra neišvengiama filosofine ir gyvenimo pabaigos prasme, bet visai nebūtinai prognozuojamų padarinių išsipildymo prasme. Reali ir akivaizdi grėsmė, kaip prognostinis reiškinys, pateisina ekstremalias priemones, jeigu artimiausioje ateityje galimi tokie neteisėti veiksmai, kurių įgyvendinimo tikimybė smarkiai viršija įprastinę grėsmę.

Nepaprastą padėtį pateisina ne tik realiai daroma politinė, ekonominė, socialinė ir moralinė žala, bet ir tokio pobūdžio žala, kuri liko nepadaryta būtent todėl, kad įvesta ši padėtis. Tačiau preventinė nepaprastosios padėties reikšmė gali būti ir perdėta. Žmonės, esantys valdžioje, neretai sunkiai susilaiko nuo pagundos daryti pareiškimus, jog egzistuoja reali ir akivaizdi grėsmė, kuriai pašalinti reikia imtis veiksmingų ir adekvačių priemonių. Politikai dažnai vadovaujasi panašia logika, kaip ir tas čigonas, kuris, paliepęs vaikui nunešti kaimynui krištolinį indą, prieš tai botagu išvanojo jam kailį. Paklaustas kodėl, čigonas paaiškino, jog tai jis daro profilaktiškai, kad vaikas nesudaužytų indo. Atsakymas į klausimą, ar reikia bausti vaiką už tai, ko jis nepadarė, nestokojo specifinės logikos: joks mušimas jau niekuo nepadėtų, jeigu vaikas tai padarytų.

Lietuvoje dar niekas realiai nebandė inicijuoti įvesti nepaprastą padėtį, tačiau mėginimų įvairiais pretekstais – valstybės prestižo žeminimu, politikų šmeižimu ar kišimusi į jų privatų gyvenimą apriboti politinio žodžio laisvę, yra daugiau, nei pakankamai. Politikai iš tikrųjų gali manyti, kad pagrindas apriboti žodžio laisvę realiai egzistuoja, tačiau paprastai jie netgi menką pretekstą linkę interpretuoti kaip tokį pagrindą, maskuodami žodine ekvilibristika savo tikruosius kėslus arba, stengdamiesi nukreipti dėmesį nuo nešvarių darbų, piktnaudžiavimų valdžia ir machinacijų.

Draudimas skelbti informaciją apie ekstremalią situaciją ir pareigūnų veiksmus, kuriais jie dorojasi su tokia situacija yra, nors ir būtinas, tačiau labai aštrus ir pavojingas ginklas, kuris nesulaiko nuo pagundų piktnaudžiauti juo. Toks draudimas, jeigu jis leidžia užkirsti kelią suirutei, panikai, sunkiai prognozuojamiems padariniam, gali būti neišvengiamai būtinas, net jeigu jis pažeidžia teisę išreikšti nuomonę, kritikuoti valdžios neveiklumą arba aptarti visuomenei aktualius ir reikšmingus klausimus. Kita vertus, selektyviai ir šykščiai teikiama „amputuota“ informacija skatina gandas, paskalas ir gali sukelti paniką, t.y. rezultatą, kurio ir buvo siekta išvengti; papildomai ji taip pat leidžia nuslėpti politikų ir pareigūnų melą, neryžtingumą ir neveiklumą arba kompetencijos ir profesionalumo stoką.

RELIGINIO ŽODŽIO (NE)LAISVĖ

Bitlomanijos šlovės zenite, J. Lennonas, atnašaudamas savo tuštybei, vienai britų žurnalistei neatsargiai pareiškė, kad bitlai yra garsesni netgi už Jėzų Kristų. Protestantiškoje ir laisvamaniškoje Didžiojoje Britanijoje toks bitlų lyderio pareiškimas nieko nešokiravo ir galbūt apskritai nebūtų sukėlęs didesnio atgar-

sio, jeigu bitlų koncertinio turne po Jungtines Valstijas išvakarėse, šioje šalyje nebūtų buvęs perspausdintas lemtingojo interviu esminis momentas. Tai sukėlė furorą ir pasipiktinimo audrą Amerikoje – šalyje, kurioje laimės į pažadėtąją žemę ieškoti atvykę emigrantai, rado, jeigu ne laimę, tai bent darbą, sotų gyvenimą ir savo asmenybės realizavimo galimybę.

Religija Jungtinėse Valstijose daugiau negu religija. Atsiribojant nuo kitų religijų, būtina pastebėti, kad krikščioniškąją religiją išpažįstantys žmonės, savo lūkesčių išpildymo ir savęs realizavimo galimybę saisto su padėka Dievui ir Išganytojui. Svarbu ir tai, kad naujajame pasaulyje Dievo namai – Bažnyčia, kompensuodama nutrauktus emigrantų dvasinius saitus su tėvyne, suteikia galimybę jiems susitelkti pagal tautinį principą, iš dalies patenkindama jų socialinių santykių poreikius, dvasinio bendravimo bei solidarumo jausmą.

Vadinasi, J. Lenono žodžiai kuriuos bent jau veidmainiškais nepavadinsi, įžeidė ne tik Amerikos krikščionių religinius jausmus, jais buvo pasikėsinta į tą vertybių branduolį, kuris saisto giliai tikinčiųjų žmonių bendruomenę. Šis gąnėtinais banalus pavyzdys iškalbingai rodo: religinio žodžio laisvė yra ne akademinė, teorinė ir abstrakti, bet jautri ir labai opi problema, susijusi su giliai tikinčiųjų žmonių religiniais jausmais. Jie vieni tvariausių žmonių jausmų. Žmonės, giliai išpažįstantys religiją, kaip rodo istorija, nors ir tapę visuomenės atstumtaisiais, geriau rinkdavosi persekiojimus ir kankinimus, negu atsisakydavo tikėjimo. Romėnai netgi liovėsi kankinti krikščionius Koliziejuje, nes žiūrovų instinktų ir kraujo troškimo visiškai netenkindavo tie, kurie už tikėjimą noriai priimdavo mirtį. A. Solženicynas, patikimas sovietinių konclagerių metraštininkas, aprašęs žmogaus nužmoginimo procesą, kai nežmoniškomis sąlygomis tarsi apnuogintas nervas išryškėja tikroji, neretai žvėriškos grimasos iškreipta žmogaus prigimtis, atskleidė sukrečiantį dėsnį. Žmonių partiniai įsitikinimai, teorijos apie *šviesų rytojų*, kaip ir dera, realaus pagrindo neturintiems kliesiems bei svaičiojimams suduždavo, susidūrę su rūsčiais išbandymais. Tuo tarpu giliai tikinčiajam žmogui jo religiniai įsitikinimai tarsi uola leisdavo atremti žiaurius gyvenimo smūgius ir garbiai bei oriai sutikti neišvengiamą mirtį.

Kartu kiekviena religija kitą religiją išpažįstančių žmonių požiūriu turi silpnų ir pažeidžiamausių, netgi tokių, kurios gali būti kandžios kritikos objektas. Ar tai reiškia, kad geru tonu laikomas šmaikštus bei kandas konkrečios religijos ar tokią religiją išpažįstančių žmonių ritualinių apeigų išjuokimas? Mes intuityviai jaučiame, kas yra diskusijų dėl žodžio laisvės dalykas ir kas apskritai

yra savanoriškas tabu. Tačiau kai mes jaučiamės pažeminti, paniekinti ir trokšdami satisfakcijos, siekiame užaštrinti savo žaizdas, kad jos neleistų užgesti keršto liepsnai, mes pasiduodame ne protui, o jausmams, ne tyliai išminčiai, o abstrakčiam teorizavimui.

Danijos dienraštyje „Jyllands-Posten“ 2005 m. pasirodžiusi pranašo Mahometo karikatūra, kurioje jis vietoj tiurbano vaizduojamas su bomba smilks-tančia dagtimi, pirmiausia, yra puiki iliustracija ne tiek diskusijai dėl žodžio laisvės ribų, kaip paprastai klaidingai teigiama, kiek diskusijai dėl to, kas yra šiapus ir anapus tokios laisvės ribų. Jungtinėse Valstijose nediskutuojama ar juodaodį pilietį vadinti negru ar afroamerikiečiu, Austrijoje viešai išreikštos abejonės dėl holokausto laikomas kriminaliniu nusikaltimu ir netgi Rusijoje, kurioje vis dar eksponuojama socialistinės revoliucijos vado mumija, o paminklų jam nėra nebent tik viešuosiuose tualetuose, niekam, išskyrus nebent visiškai nukaršusius, už Lenino mumiją ne ką gyvybingesnius komunistus, nekyla abejonų dėl to, kad Lenino vadovaujama revoliucija buvo didžiausia tragedija Rusijos istorijoje. Gerbdami žmonių savigarbą, invalidus mes įvardijame neįgaliaisiais, kiaulių šerėjus – kiaulių šerimo operatoriais ir netgi tas, kas naudodamasis prostitutės paslaugomis, nesiekia jos pažeminti, niekada nesikreips į ją ironiškai – *Jūs, Prostitute*.

Mahometo karikatūros, kurias iš solidarumo *be tabu* suprantamai ir religijos kritikos neatmetančiai žodžio laisvei, perspausdino daugelio Vakarų valstybių laikraščiai, neišskiriant ir nacionalinės „Respublikos“, sukėlė viso pasaulio musulmonų protestus, per kuriuos žuvo 50 žmonių. Esminis klausimas – įžeidžia tokios karikatūros žmones religiniu pagrindu, ar priešingai, žodžio laisvei nėra draudžiamų temų, neišskiriant ir tų, kurioms žmonės yra labai jautrūs ir pažeidžiami, ypač atsižvelgiant į tai, kad jos kritikuoja religinę doktriną, kurią išpažįsta teroristai?

Žodžio laisvės šalininkai savo poziciją paprastai grindžia tuo, kad demokratija veikia naudodama viešo proto galias ir kritikuodama ideologijas, neišskiriant ir religinių. Draudimas kritikuoti religiją, jų nuomone, reikštų pabaigos pradžią moterų teisėms, kontracepcijai, abortams, dirbtiniam apvaisinimui, donorų organų persodinimui, gejų teisėms ir apskritai mokslo pažangai bei tolerancijai. Išsamesnė analizė vis dėlto duoda pagrindą išvadai, kad ne religijos kritika skatino mokslo pažangą, toleranciją ir pagarbą žmonių teisėms; greičiau mokslo pažanga, taip pat pakantumas kitoms religijoms, davė galingą impulsą socialinei pažangai, tolerancijai ir žmonių teisėms. Evoliucijos teorija neturėjo

nieko bendra su religijos kritika, priešingai, jos kūrėjas – Darvinas buvo draskomas vidinių prieštaravimų ir religingam žmogui siaubingos nuojautos, kad jo teorija paneigia Dievo buvimą, o kartu ir krikščioniškosios religijos pagrindus ir esmę. Darvino būgštavimai nepasitvirtino, nes jis arba nežinojo krikščionių religijai adresuotos Tertuliano sentencijos *tikiu, nes tai absurdas* arba nesu-vokė jos paradoksaliuos tiesos.

Galima ir toliau oponuoti religijos kritikos šalininkų pozicijai, bet tam nėra jokio reikalo, diskusija baigtųsi tuo, kad kiekviena šalis, atsakydama į argumentus kontrargumentais, vis dėlto liktų prie savo pozicijos. Ne tiek svarbūs ir musulmonų argumentai, pasak kurių Mahometo karikatūros yra elementas apgalvoto, piktybiško ir įžeidžiančio provokacijos plano nukreipto prieš islamo bendruomenę bei jos tikėjimą ir formuojančią opinią, kad visi musulmonai yra teroristai. Ne, šiuo atveju svarbu ne racionalūs argumentai, svarbu iracionalus tikėjimas ir juo grindžiamas atmetimo sindromas. Absoliuti dauguma žmonių – apklausos duomenimis 79 proc. prancūzų nepritarė, kad būtų viešai juokiamasi iš religijos, o 78 proc. jų – nenorėtų matyti Jėzaus Kristaus, Mahometo ar Budos parodijų¹⁷. Kai po tokios apklausos rezultatų savaitraštis „Pelerin“ klausia, ar prancūzai „atsisako kritiškos dvasios, kuri teikė įkvėpimą prancūzų tradicijai nuo pat Voltero“¹⁸, jis, atrodo, nepajėgia suvokti, kad ir kritiškos dvasios apologetas gali atsiriboti nuo tam tikrų objektų kritikos.

Voltero sentencija, *religiją, jeigu jos nebūtų, reikėtų sukurti* rodo, kad Volteras buvo nors ir laisvamanis, bet už savo žodžius atsakingas žmogus. Atsižvelgiant į tą milžinišką ir visiškai nesulyginamą su Voltero laikais žiniasklaidos vaidmenį formuojant visuomenės opinią ir kurstant ar slopinant nesantaiką, galima teigti, kad Volteras, jeigu jis gyventų dabar, vargu ar darytų pareiškimus, kritikuojančius tai, ką jis laikė atraminiu visuomenės pastato stulpu. Bažnyčios, kurios Volteras nekentė, kritika – taip, kitas dalykas. Tačiau ir čia būtų tikslinga vadovautis principu, kad moralinę teisę kritikuoti Bažnyčios klaidas turėtų tas, kas išpažįsta atitinkamą religiją.

Teroras iš esmės yra neišąmoninto socialinio, tautinio, rasinio arba kitokio neteisingumo išraiškos forma. Teroro aktai smerktini vienprasmiškai, tačiau vargu ar mes galime lygiai taip pat vienprasmiškai teigti, jog visos pasaulio nuo-

¹⁷ „Dėl žodžio laisvės ribų – naujas teismas“ [12].

¹⁸ Ten pat.

dėmės tenka ne krikščionybei, o išskirtinai tik islamui. Net, jeigu taip ir būtų, negalėtume atimti iš islamo moralinės teisės parodijuoti Jėzų Kristų, o turint omenyje minėtą Tertuliano sentenciją tokiai kritikai jie pagrindo, turėtų daugiau negu pakankamai. Abipusė dviejų iš trijų įtakingiausių religijų priešprieša, lydima kritikos ir įžeidinėjimų, išskyrus pyktį, nesantaiką ir įtampą, nieko pozityvaus duoti negali.

Taigi, kam teiktinas prioritetas – galimybei kritikuoti religiją ar, priešingai, susilaikymui nuo žmonėms labai jautrios religinės doktrinos kritikos? Kitaip tariant, kas mums labiau priimtina: geras karas ar bloga taika, smagus apsispaudymas riebiais skrepliais arba laikymasis pozicijos, kad niekas taip neskatina gerų santykių, kaip tos kandžios kritikos strėlės, kurios laiku liko neiššautos?

IŠVADOS

1. Konstitucijoje įtvirtinta teisė į žodžio laisvę gali būti realiai įgyvendinta, tik tuomet, jeigu egzistuoja būtinos ir pakankamos socialinės ir politinės prielaidos – visuomenės interesai ir poreikis naudotis šiomis laisvėmis, kultūra, tradicijos, reikiamas tolerancijos lygis ir politinė valia, leidžianti įtvirtinti šias teises, kurių svarbus elementas yra veiksminga ir, neatmestina, netgi agresyvi valdžios kritika. Teisė į žodžio laisvę turi būti tiksliai įstatymiškai apibrėžta ir adekvačiai interpretuojama. Jeigu įstatymas apibrėžia žodžio laisvę siauriau, negu reikalauja teisingumas, nepagrįstai suvaržoma mūsų laisvė viešai naudotis proto galiomis. Jeigu įstatymas žodžio laisvę apibrėžia plačiau, negu reikalauja teisingumas, visuomenei ir piliečiams gresia pavojus tapti piktnaudžiavimo žodžio laisve įkaitais.

2. Laisvas politinių pažiūrų ir doktrinų konkurencingumas yra iliuzinė fikcija, jeigu nėra sudarytos finansinės ir materialinės prielaidos, kurių paskirtis užtikrinti politinių partijų materialinę ir ideologinę nepriklausomybę. Instrumentas, neleidžiantis didžiausiais finansiniais ir materialiniais ištekliais disponuojantiems politinio proceso dalyviams išstumti blogiausioje padėtyje esančius dalyvius į šio proceso periferiją, yra lygus arba bent apylygis politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimas, kuris užtikrina partijų idėjų, programinių nuostatų ir pasaulėžiūros išraiškos laisvę.

3. Laisva yra ta visuomenė, kurioje neįmanoma apšmeižti valdžios, nes joje apskritai negali būti tokio nusikaltimo. Tai reiškia, kad negalima drausti ir riboti netgi aštrios ir nevisiškai pelnytos valdžios kritikos, neišskiriant atvejų, kai ji yra greičiau socialiai negatyvi, negu pozityvi. Laikymasis priešingos pozicijos

pateisintų poreikį slopinti alternatyvias oficialiai politinei doktrinai pažiūras ir idėjas, užgniaužti kritiką ir iš dalies cenzūruoti žiniasklaidą.

4. Klausimas, ar kalbos arba raginimai rengti pilietinio nepaklusnumo ir pasipriešinimo akcijos gali būti toleruojamos, sprendžiamas atsižvelgiant į tai, ar įstatymai priimti laikantis nustatytų procedūrų ir šiais įstatymais besiremiantys valdžios sprendimai yra teisingi ir ar jie nepažeidžia esminių tam tikrai socialinei grupei priklausančių žmonių teisių ir teisėtų interesų. Kita vertus, kalbos, kurios visada eina prieš veiksmą, negali žadinti žemų, destruktivių žmonių instinktų ir raginti spręsti socialines problemas pažeidžiant pamatines kitų piliečių teises bei laisves.

5. Lietuvos geopolitinė padėtis ir jos istorinė atmintis lemia santykinę valstybės institucijų trapumą, nestabilumą ir žemesnį negu didelės ir turtingos valstybės tolerancijos slenkstį ardomajai propagandai. Klausimas, kaip apibrėžti tolerancijos ribas turėtų būti sprendžiamas remiantis ta nuostata, kad draudžiama tokio pobūdžio (pvz., nebolševizmo doktrinos) ardomoji propaganda, kuri gali pažadinti po ramiu socialinio gyvenimo paviršiumi potencialiai glūdinčias destruktivias socialines jėgas, galinčias sukelti socialines kaktilizmas, suirutę ir smurtą.

LITERATŪRA

Teisės aktai ir teismų sprendimai

1. Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos Konvencija // Vilnius, Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2000.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucija. Vilnius, 2002.
3. Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d. nutarimo „Dėl Lietuvos Respublikos diplomatinės tarnybos įstatymo 69 straipsnio 2 dalies, Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 4 straipsnio (2000 m. kovo 16 d. redakcija) 1 dalies 9 punkto ir Lietuvos Respublikos valstybinių socialinių pensijų įstatymo 2 straipsnio (1999 m. gruodžio 16 d. redakcija) 1 dalies 5 punkto bei 23 straipsnio (1994 m. gruodžio 21 d., 2000 m. gruodžio 21 d., 2000 m. gegužės 8 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai // „Valstybės žinios“, 2002, Nr. 113-5057.
4. RTFSR baudžiamasis kodeksas. Kaunas. Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1952.

Speciali literatūra

5. Rawls. Politinis liberalizmas. Vilnius. Eugrimas, 2002.
6. Dworkin R. Rimitas požiūris į teises. Vilnius. Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

7. Фрейд З. Будущее одной иллюзии – В кн. Сумерки богов. М.1989.
 8. Makiavelis N. Valdovas. Vilnius. UAB Intelektualinių Sistemų Taikymo Centras, 1998.
 9. Ларский Л. Придурок в КПСС. Москва. „Пенаты“, 1993.
 10. Smith A.D. Nacionalizmas XX amžiuje. Vilnius. Pradai. ALK, 1995.
 11. Filosofijos žodynas. Vilnius. Mintis, 1975.
 12. Leninas V. Raštai. Vilnius. Mintis, 1972.
 13. Dėl žodžio laisvės ribų – naujas teismas // „Lietuvos rytas“, 2007 m. vasario 8 d. Nr. 32.
-

Dr. Karolis JOVAIŠAS

Law Institute

FREEDOM OF SPEECH: PROBLEMS AND PARADOXES

Summary

Freedom of opinions, beliefs and views analyzed in this article is a very important aspect of freedom of speech or self-expression. Fundamental principles of the implementation of such the freedom and the grounds of its restrictions are stated in the international documents on human rights and in national Constitution. The analysis of the principles considered can not be productive if the particularity determined by the lithuanian culture, traditions, level of tolerance, geopolitical situation, istorical memories and political will is ignorated in implementing the freedom of speech. According to that, the essential conditions for the freedom of speech, freedom of government critics, political value of the freedom of speech, its bounds are analyzed. Special attention is given to the analysis of the problem which expresions of the opinions not corresponing the interest of the society and being socialy negative are tolerated and which are not. There are also considered negative consequences of disponating the freedom of speech which is unavoidable and peripheral result of the democratic society.

Straipsnis redakcijai įteiktas 2007 m. birželio 26 d.